

みんなくりポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХ зууны Монголчууд /2/ :
Социалист Монголын улс
төрийн амьдрал

メタデータ	言語: ru 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: I., ルハグワスレン, 小長谷, 有紀 メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001396

Пунсалмаагийн Очирбат

1 Миний төрсөн газар.	7 Ж. Батмөнх гуай.
2 Улаанбаатар хотод.	8 Ю. Цэдэнбал гуай.
3 “Хээрийн галуу нисэн үл хүрэх газраас ……………”	9 Монголын ардчилал, шинэчлэл.
4 Ерөнхий инженерээс төрийн сайд хүртэл нэг л алхам бий.	10 Монгол улсын Ерөнхийлөгчийг сонголоо.
5 Эрчим хүчний салбар хөл дээрээ босов.	11 Авгай.
6 1984 оны 8-р сард болсон үйл явдал.	12 Ю. Цэдэнбалын “тойрон хүрээлэгчид”.

1 Миний төрсөн газар.

Конагая Юүки (цаашид **КЮ**): Монгол улсын анхны Ерөнхийлөгч асан Пунсалмаагийн Очирбат тантай уулзаж байгаадаа бид нар маш их баяртай байна. Энэ удаагийнхаа ярилцлагыг таны бага насны дурсамжаас эхэлбэл ямар вэ? Та хэзээ, хаана төрсөн, өөрийн аав, ээж, ах, эгч, дүү нарынхаа тухай бидэнд ярьж өгнө үү?

Пунсалмаагийн Очирбат (цаашид **ПО**): Би 1942 онд Завхан аймгийн Түдэвтэй сумын нутагт Бунхант гэдэг газар төрсөн. Тэр газарт 13-р зууны үеийн Монголчуудын дээдсийг оршуулсан 7-8 бунхан байдаг учраас Бунхант гэж нэрлэсэн байх.

Миний эцэг Гонсын Гэндэнжав гэдэг хүн байв. Тэр Галуутайн хүрээний том лам байсан юм. Зурхайн ухаанаар мэргэжсэн гэдэг юмуу даа. Тэгээд хар хүн болоод манай ээжтэй гэрлэжээ.

Миний ээжийг Цогтын Пунсалмаа гэдэг. Манай ээж айлын 13 хүүхдийн хамгийн том нь юм. Би ээж, аавынхаа том хүү нь юм. Намайг 5 настай байхад манай эцэг нас барсан юм. Эцгийг нас барснаас хойш 3 жил ээж бид нар нутагтаа амьдарч байгаад, дараа нь Улаанбаатарт нүүж ирсэн юм. Ээж миний дүүг айлд өргүүлээд, ганц намайг аваад Улаанбаатарт ирж байлаа. Миний дүүг аавын дүүд өргүүлсэн юм. Тэр бас Галуутайн хүрээний том лам байв. Лам хүнд хүүхэд байхгүй шүү дээ. Миний бага дүү манай аавыг нас барах үед нэг ойлд хүрээгүй шахуу байж. Хоёр бага хүүхдийг хол газар авч явах нь ээжид хэцүү байсан байх. Бид нар түүнээс хойш уулзаагүй. Манай аав нас барахдаа “Хүүгээ номтой хүн болгоорой!” гэж захисан гэдэг. Тэр үед номтой болох газар бол ганцхан Богдын хүрээ байлаа шүү дээ. Улаанбаатар хотыг дээр үед ингэж нэрлэж

байсан юм.

КЮ: Та нар Богдын хүрээнд яаж нүүж ирсэн бэ? Хол газар нүүх бол тийм амархан биш шүү дээ?

ПО: Яахав дээ, тэр үед чинь тэмээн жингээр л нүүж ирнэ шүү дээ. Богдын хүрээ орох гэж манай нутгийн 2 айл бидэнтэй хамт нүүсэн юм. Манайх хэдэн мал, гэр, эд юмсаа зараад, ачилгын нэг тэмээтэй, уналгын нэг морьтой, замдаа хүнс болгох, Улаанбаатарт ирээд зараад мөнгө болгож, амьдрал залгуулах зорилготой хэдэн хонь туугаад нутгаасаа гарсан юм. Намайг арагт хийгээд тэмээнд тэгнэчихнэ шүү дээ.

КЮ: Та араг дотор сууж ирсэн юм уу?

ПО: Тэгэлгүй яахав. Араг дотор сууж ирсэн юм. Би тэр үед найман настай л байлаа. Бид нар наадам өнгөрөөгөөд 7-р сарын дундуур нутгаасаа гараад, 9-р сарын эхээр Улаанбаатарт ирж байлаа. Замдаа сар гаруй явсан байгаа юм. Манай ээжийн хамгийн бага дүү түрүүлээд Улаанбаатарт ирсэн байв. Ээж маань тэр дүүгээ бараадаж яваа юм байж л дээ. Тэр үед би бага байсан болохоор юу ч мэдэхгүй л байлаа. Гэхдээ мэдэхгүй биш ээ, бас нарийн юм бодож байсан шиг байгаа юм.

Завхан аймгаас Улаанбаатар хүрэхэд, Хангайн нуруунаас эх авсан, ширүүн урсгалтай, ус ихтэй, олон голыг гатладаг юм. Архангай аймагт Чулуутын гол гэдэг ширүүн урсгалтай, их алдартай гол бий. Бид нар тэр голыг гатлаж байсан байдал одоо болтол санаанаас гардаггүй юм. Тэмээ бол усанд их муу амьтан юм шүү дээ. Голын эргээс холдоод, яг дунд нь хүрч ирэхэд, усны шуугиан улам их болоод л, тэмээ хөвчих гээд байгаа юм шиг надад санагдаад байж билээ. Ээж морь унаад голоор гарсан юм. Би “Ээж мориноосоо уначих вий!” гэж айгаад, тэмээнд ачсан араг дээрээ босож зогсоод, гол гаталж яваа ээжийнхээ хойноос харж байв. Харин ээж “Хүү минь, араг дээрээсээ уначих вий!” гэж ус гаталж яваа морин дээрээ эргэн, эргэн харсаар явж байлаа. Ээж, хүү хоёр ингэж бие биендээ санаа зовж, олон голыг гатлаж билээ. Би бага байсан боловч ямарч л байсан ээжийнхээ төлөө санаа тавих тэнхээтэй л байсан байгаа юм. Тэгж явсаар бид нар Улаанбаатарт ирж байлаа.

Манай ээж 33-тай, залуухан байлаа. Тэр үед би аавынхаа дээлийг нөмрөөд унтдаг байлаа. Би дүүдээ “Аавынхаа дээлэн дээр шээж болохгүй шүү!” гэж захидаг байж билээ. Манай ээж хэдэн жилийн дараа дахин хүнтэй суугаад, би 5 дүүтэй болсон хүн. Нэг дүү Дондовсамбуу нутагтаа малаа малаад амьдарч байна. Миний хамгийн хайртай дүү 13 нас хүрээд,

баян айлын морь уургалж яваад морьноос унаад нас барсан юм Нэг дүү Улаанхүү, одоо Цусны төвийн захиралын алба хашиж байна. Нэг дүү Жаргал “Скай Плаза” төвийн менежер, бага дүү Очирхуяг “Бороо Гоулд” Хязгаарлагдмал Хариуцлагатай Компани (ХХК)-д Японы “Комацу” гэдэг машин барьж байна. Дүү нарын хувьд ийм байна.

2 Улаанбаатар хотод.

КЮ: Анх Улаанбаатарт хүрч ирээд ямаршуухан байв даа?

ПО: Улаанбаатарт анх ирэхэд хөдөөний над шиг хүүхдэд төөрчихмөөр их хүнтэй, машин, тэрэгтэй газар шиг санагдаж байлаа шүү дээ. Манай хөдөө газар машин байхгүй. Биднийг Улаанбаатарт ирж явах замд машин дайралдаж байсан юм. Тэр машинаас мал үргээд, хэцүү юм болдог байлаа. Бид нар Улаанбаатарт нэгэнт сургууль эхэлснээс хойш орж ирсэн учир тэр жил би сургуульд ороогүй, харин дараа жил нь 9 настай байхдаа бага сургуульд орж байлаа. Тэр үед зарим хүүхэд 15 настай 1-р ангид ордог байлаа шүү дээ.

Манай гэр “Өндөр хоршоо”-ноос баруун хойш ойрхон байв. Одоо “Өндөр хоршоо”-ны байранд Дүрслэх урлагийн музей байрлаж байна. Түүний зүүн хойд талд л баахан айлын хашаа байсан юм. Түүний хойд талд нэг аптека, түүний ард талд нарийн боовны гудамж байгаад, тэрний ар талд дахиад айлын хашаанууд байсан бөгөөд тэнд манай гэр буусан юм.

Тэр үед “радио” гэдэг дугуй таваг шиг хар юм байв. Тэр байнга л ямар нэгэн юм ярьж байдаг байлаа. Бид нар хүүхдүүд анх радио сонсоод, “хүн нь хаана байна вэ?” гээд түүний араар нь шагайж хардаг байв. Би Улаанбаатарт ирээд төмс гэдэг ногоог идэж чаддаггүй байлаа. Төмс гэдэг чинь нэг их нялуун, шорооны амттай, муухай зүйл байлаа шүү дээ. Улаан лууван, шар лууван гэдэг нэртэй ногоо байдаг шүү дээ. Шар лууван их чихэр амттай ногоо юм л даа. Бид нар хүүхдүүд түүнийг шууд түүхийгээр нь иддэг байлаа. Би ч иймэрхүү л нөхөр байсан даа. Амгаланбаатар хотын 8-р сургууль анх 1932 онд байгуулагдсан юм билээ. Би тэр сургуулийн нэгдүгээр ангид 1951 онд орж байлаа.

КЮ: Тэр үед тэнд таны таних хүн байсан юм уу?

ПО: Би ямар хүн таних вэ дээ. Ээж тэнд амьдардаг хүнтэй суусан юм. Анх тэр сургууль дээр би нэг хүүхэдтэй хамт очсон юм. Энэ бол 8-р сарын 25-ны өдөр байсан. Бид хоёр сургуульд бүртгүүлэх санаатай очсон юм. Одоо сургуульд орох хүүхэд бүртгүүлэхдээ ээж, аавыгаа дагуулаад цэцэг,

навч бариад, шинэ хувцасаа өмсөж, их гоёчихоод очиж байна шүү дээ. Их сайхан баярын өдөр болсон байна. Бидний үед тийм байсангүй.

Бид хоёр тэр сургууль дээр очлоо. Олон хүүхэд цугласан байна. Урт ширээн дээр олон багш нар суугаад бүртгэл хийж байгаа бололтой байна. Тэгээд нэг багшийн дэргэд очоод би: “Бид 2 сургуульд бүртгүүлэх гэж ирлээ!” гэж хэлэв. Тэгтэл тэр багш “Овог, нэрээ хэл!” гэж байна. “Овог, нэр гэж юуг хэлж байгаа юм бэ?”. Би бодоод дуугүй зогсож байтал тэр багш “Чиний эцгийн нэр хэн бэ?” гэж байна. “Аав байхгүй!” гээд би хэлчихлээ. Тэр багш над руу нэг сүрхий том харснаа “Чамд ээж байна уу?” гэж байна. “Тийм!” гэж би хэллээ. “Ээжийг чинь хэн гэдэг юм бэ?” гэж тэр багш асууж байна. “Пунсалмаа!” гээд би хэлчихлээ. Ингэж би “Пунсалмаагийн Очирбат” гэсэн нэрээр бага сургуульд бүртгүүлсэн юм. “Пунсалмаа!” гэж ээжийнхээ нэрээр бүртгүүлэх хоёр янзын шалтгаан надад байсан байх. Нэгдүгээрт миний эцэг лам хүн байсан болохоор эцгийн нэрийг хамаагүй хэлдэггүй шүү дээ. Тэр тусмаа талийгаач болсон болохоор бүр болохгүй. Цээртэй юм. Энэ бол хуучин уламжлал юм л даа. Түүнээс гадна “эцгийнхээ нэрийг хэлчихвэл энэ багш яах бол?” гэсэн бодол надад төрсөн байх. Тэр үед лам хүний хүүхэд өөрийнхөө гаралыг үнэнээр нь хэлэхэд бас хэцүү байлаа шүү дээ. Лам нарыг чинь “шар феодал” гэж нэрлээд, “ангийн дайсан” гэж үзэж байлаа шүү дээ. Ийм хүний хүүхэд сургууль, соёлд орох нь тийм ч чөлөөтэй биш байв. Ер нь болохгүй байлаа шүү дээ. Тэр үед л надад тийм ухаан байсан юм. Ийм учиртай юм. За ингээд сургуульд орлоо. “Онц” сурдаг, томоотой сайн хүүхэд байсан.

КЮ: Жаахан сахилгагүй байсан байх аа?

П О: Сахилгагүй ч жаахан, жаахан байсан байх шүү. Тэгэхгүй яаж байх бэ?

КЮ: Тэр үед Амгаланбаатар хот ямар байсан бэ?

П О: Тэр Амгаланбаатар хот бол Улаанбаатарын зүүн талд байдаг шүү дээ, та нар ч мэдэх байх. Тэр “Амгаланбаатар гацаа” гэсэн нэртэй байв. Бүр дээр үеэс наймаачид хятадын худалдаачид суудаг байж. Тэнд хэдэн сайхан дугана байв. Тэнд бас жанжин Сүхбаатарын нэрэмжит “Ардын үлгэр жишээ клуб” ажиллаж байв. Монголын театрын урлагийн олон алдартнууд тэндээс төрж гарсан юм. Амгаланбаатарт хот бол жанжин Сүхбаатарын төрсөн газар шүү дээ. Түүний эцэг “Цагаан дээлт” Дамдин энд амьдарч байж.

Амгаланбаатар бол Улаанбаатар дотроо их сонин онцгой газар юм шүү. Улаанбаатарын зүүн талд өөр нэг сонин газар байсан нь Улаанхуаран юм. Тэнд цэргийн хуаран байрладаг, цэргийн дарга нар амьдарч байж. Тэр үед “Жаахан том болоод 15-16 хүрээд сургуулиа бушуухан төгсөөд мэргэжилтэй хүн болоод ээжийгээ тэжээх юмсан!” гэдэг бодол надаас огт салдаггүй байлаа. “Ээж минь намайг л хүн болгох гэж яваа юм шүү!” гээд бодоод байсан юм болов уу даа. Дотроо ээжийгээ их хайрладаг, хүндэлдэг хүүхэд байжээ.

Тэгээд 7-р ангид байхдаа 8-р ангийн шалгалт өгөх гэж үзлээ. Тэр үед анги алгасаж шалгалт авдаггүй байж. Дараа жил нь 8-р ангид байхдаа 9-р ангийн шалгалт хамт өгөөд 10-р ангид орчихлоо. Тэгээд би 1960 онд Нийслэлийн 10 жилийн 14-р сургуулийг төгсөв. Тэгээд ЗХУ-ын Ленинград хотод Уул, уурхайн дээд сургуульд сурахаар боллоо.

3 “Хээрийн галуу нисэн үл хүрэх газраас .....

КЮ: Та энэ сургуулийг өөрөө сонгож авсан уу?

ПО: Энэ сургуулийг би өөрөө сонгоогүй юм. Би бол сэтгүүлч мэргэжилтэй болох хүсэлтэй байсан. “Ломоносовын нэрэмжит Москвагийн Улсын Их Сургуулийн сэтгүүлчийн ангид суралцана!” гэж би бодож байлаа. Тэгээд болоогүй юм. Тэр үед МАХН-ын Төв Хорооноос “сурлага сайтай, эрэгтэй хүүхдийг уул, уурхайн мэргэжлийн чиглэлийн сургуульд суралцуулах хэрэгтэй!” гэсэн чиглэл өгсөн юм билээ. Тэгээд Ленинград хотод Уул, уурхайн дээд сургуульд суралцахаар болов. Тэр үед дунд сургуульдаа “онцсайн” сурдаг хүүхдүүд дотроос шилж аваад өрсөлдөөнт шалгалтнд оруулж, тэнцвэл гадаадад явуулж сургадаг журамтай байв. Орос улсад дээд сургуульд сурч, мэргэжил эзэмших явдал бол их аз завшаантай хэрэг бөгөөд манай олон үеийн залуучуудын мөрөөдөл байв. Жирийн малчин, ажилчны хүүхдүүдэд ЗХУ-ын дээд сургуульд үнэ, төлбөргүй суралцах боломжийг олгож байсан нь социализмын үеийн нэг их давуу тал юм шүү.

Миний сурсан Уул, уурхайн дээд сургууль бол 1773 онд байгуулагдсан, дэлхийн техникийн анхны сургуулиудын нэг юм. Сайхан сургууль шүү. Би энэ сургуулийг 1965 онд уул, уурхайн инженер мэргэжлээр төгссөн юм. 1990 онд би энэ сургуульдаа дахин очиж шинжлэх ухааны докторын зэрэг хамгаалав. Ямар ч үед Оросын инженерийн боловсролын түвшин дэлхийд дээгүүрт ордог юм шүү дээ. Сүүлийн жилүүдэд манайхаас Орос улсад явж суралцах хүний тоо их цөөрсөн байна. Ленинград бол дэлхийд хосгүй түүхийн том, сайхан хот. Ер нь

миний л мэдэх Оросын хотуудаас хамгийн сайхан нь. Хүмүүс нь сайхан ааш зантай, их нөхөрсөг. Москвагийн хүмүүс тийм биш шүү дээ. Олон хөлийн газарболоод тэгдэг юм уу. Ленинградын гудамж талбай нь сайхан, бараг л байшин болгон нь түүх өгүүлнэ дээ. Далайн том боомт хот юм. Их Петер хаан анх энэ хотын суурийг тавьсан юм. Орос орны “Баруун европыг харах цонх!” гэж нэрлэдэг шүү дээ. 1917 онд Октябрийн хувьсгал ялсны дараа В.И.Ленин Орос улсын нийслэлийг Москвад шилжүүлэх шийдвэр гаргасан юм билээ. Түүнээс хойш бас Оросын “хойд нийслэл” гэж нэрлэдэг болсон юм.

Би оюутан байхдаа 1965 онд гэрлэж, хуримаа энэ хотод хийж байлаа. Манай эхнэр Ш. Цэвэлмаа бид хоёр нэг дунд сургуульд сурч байв. Намайг 8-р ангид сурч байхад Ш. Цэвэлмаа 5-р ангийн сурагч байлаа. Манайх хоёр охинтой. Том охин Очирмаа маань Москва хотод дээд сургуульд сурч, инженер-эдийн засагч мэргэжилтэй болсон. Одоо Москвад суугаа Монгол улсын Элчин сайдын яамны худалдааны асуудал эрхэлсэн нарийн бичгийн даргын ажлыг хийж байна. Бага охин Оюумаа Бээжингийн Их сургууль төгссөн. Одоо “Айвенхоу Майнз” (Ivenhoe Mines) компанид захиргааны удирдлагын албанд ажиллаж байна.

4 Ерөнхий инженерээс төрийн сайд хүртэл нэг л алхам бий.

Ичинхорлоогийн Лхагвасүрэн (цаашид **ИЛ**): Та төгсөж ирээд хаана анх ажилд орсон бэ?

П О: Би төгсөж ирээд Аж үйлдвэрийн яамны Хүнд үйлдвэрийн хэлтэст, уул, уурхайн асуудал хариуцсан мэргэжилтэнгээр ажилласан. Тэр үед Аж үйлдвэрийн яамыг сайд Паавангийн Дамдин удирдаж байв. 1960 онд П.Дамдин гуай 29 настай байхдаа Монгол улсын Аж үйлдвэрийн яамны сайдаар томилогдож байсан юм билээ. Намайг ирэх үед манайд мэргэжилтнүүд цөөн байж. Тэр үед Шарын голын нүүрсний уурхай ашиглалтад орж байв. Тэнд голдуу зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд ажиллаж байлаа. Тэнд монгол инженерүүд хэрэгтэй байж. 1967 оны 1-р сараас намайг энэ уурхайн ерөнхий инженерээр томилсон юм. Намайг тэнд очихоосөмнө уурхайн ерөнхий инженерээр Михаил Адамович Навасардянц гэдэг орос хүн ажиллаж байлаа.

1960-70-аад онуудад Монгол улсын уул, уурхайн салбарын эрчимтэй хөгжлийн үе эхэлсэн юм. Налайхын нүүрсний уурхай шинэчлэгдэж, Шарын голын нүүрсний уурхай, Адуун чулууны нүүрсний ил уурхай ашиглалтанд орж байв. Бараг бүх аймгуудад нүүрсний уурхайнууд байгуулагдсан юм. Би Шарын голын нүүрсний уурхайд бараг 6 жил

ажиллаад, 1972 онд Түлш, эрчим хүчний үйлдвэр, Геологийн яамны орлогч сайдаар томилогдов. Тэр үед энэ яамны сайдаар Мятавын Пэлжээ гуай ажиллаж байв. Аж үйлдвэрийн яамнаас салж, Түлш, эрчим хүчний үйлдвэр, геологийн бие даасан яам байгуулагдсан юм.

КЮ: Тэр үед яамны орлогч сайдыг томилоход ямар журмыг мөрдлөг болгож байсан бэ? МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо энэ асуудлыг хэлэлцдэг байсан уу?

ПО: Хэлэлцэнэ. Заавал хэлэлцэнэ. Тэр хурал дээр Улс Төрийн Товчооны бүх гишүүд, орлогч гишүүд нь сууна шүү дээ. Хурлыг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбал гуай өөрөө удирдана. Намайг орлогч сайдаар томилох хурлыг тэр өөрөө удирдсан юм. Ю.Цэдэнбал гуай намайг тэнд сууж байсан УТГ-ны гишүүдэд танилцуулсны дараа “За, чи намтраа оросоор ярь!” гэж хэлсэн. Тэгээд би одоо чамд ярьж байгаа юм шиг өөрийнхээ намтрыг яриад зогсож байлаа. Оросоор ярьсан.

Ер нь би анх Ю.Цэдэнбал гуайтай 1971 онд уулзсан юм. Намайг Шарын голын нүүрсний уурхайн ерөнхий инженер байхад МАХН-ын 16-р Их хурал хуралдав. Би энэ хуралд төлөөлөгчөөр оролцолоо. Тэр үед намын Их хурлын төлөөлөгчөөр сонгогдох явдал бол маш хариуцлагатай, том шагнал байлаа шүү дээ. Үйлдвэр албан байгууллагуудаас ажил хөдөлмөрөөрөө шалгарсан, хамгийн шилдэг хүмүүсийг намын Их хурлын төлөөлөгчөөр сонгодог байв. Би бас сүрхий байсан байгаа юм шүү. Дархан хотоос сонгогдсон намын Их хурлын төлөөлөгчдийн бүрэлдэхүүнд ороод Улаанбаатарт ирсэн юм. Тэр үед Ю.Цэдэнбал гуайн нэр хүнд их өндөр байлаа шүү дээ. Бид нар шиг үйлдвэрт ажиллаж байгаа хүмүүс түүнтэй уулзвал “их аз завшаантай хэрэг!” гэж үздэг байлаа. Нөгөө талаас тэр алдартай хүнээс их айж, сүрдэж байлаа. Зөвхөн би ч биш, хүн болгон л тийм байлаа шүү дээ.

КЮ: Та Түлш, Эрчим хүч, Геологийн яамны орлогч сайдын ажлыг хэдэн жил хийсэн юм бэ?

ПО: Орлогч сайдаар би 4 жил ажилласан. 1976 онд Түлш, эрчим хүч, геологийн яамыг 2 хувааж, Түлш, эрчим хүчний яам, Геологи, уул, уурхайн яам гэсэн хоёр яамыг шинээр байгуулсан юм. Нэг нь нүүрсний үйлдвэр, цахилгаан эрчим хүчний асуудлыг хариуцаад, нөгөө нь геологи хайгуул, өнгөт металлын асуудлыг хариуцах болсон юм. 1970 оны дунд үеэс Монголын аж үйлдвэрийн хөгжилд их ахиц гарч байв. Манай дотоодын цахилгаан эрчим хүчний хэрэгцээ эрс нэмэгдэж, түүнийг хангах цахилгаан

станцууд баригдаж, олон уурхайнууд ашиглалтанд оров. Дархан хот, Улаанбаатар хотыг холбосон өндөр хүчдэлийн цахилгааны шугам, сүлжээ бий болов. Улаанбаатар хотод шинээр ашиглалтанд орсон олон орон сууцыг цахилгаан, дулаанаар хангах шаардлагатай болов. Бусад аймгуудын эрчим хүчний асуудал ч их хурцаар тавигдаж эхэлсэн үе юм. Улаанбаатар хотод Эрчим хүчний шинэ эх үүсвэр барьж бий болгох, Зөвлөлт Холбоот Улс (ЗХУ)-ын Сибирийн Эрчим хүчний системтэй холбогдож, эрчим хүчийг худалдаж авах асуудлыг шийдвэрлэх шаардлага их хурцаар тавигдаж байлаа.

Нөгөө талаас геологи хайгуулын ажлыг чанарын шинэ түвшинд гаргаж, Монголын эрдэс баялагийн түүхий эдийг эрж хайх, илрүүлсэн нөөц баялагийг Эдийн Засгийн Харилцан Туслалцах Зөвлөлийн (ЭЗХТЗ, оросоор Совет Экономической Взаимопомощи /СЭВ/ —ред.) гишүүн орнуудын хэрэгцээнд эр дотроо ЗХУ-ын хэрэгцээнд нийлүүлэх шаардлагатай болсон үе юм. Энэ зорилгоор эрдэс түүхий эдийн эрэл хайгуулыг бие дааж хийх хэрэгтэй болов. Ийм учир шалтгааны улмаас энэ хоёр яамыг шинээр байгуулсан юм. Ингээд намайг Түлш, эрчим хүчний яамны сайдаар томилсон. Энэ үед би дахиад УТТ-ны хурлаар оров.

КЮ: Та дахиад өөрийн намтрыг оросоор ярьж өгсөн үү?

ПО: Үгүй яриагүй. Тэр үед Ю.Цэдэнбал гуай болон УТТ-ний бусад гишүүдтэй бүр танил болчихсон байлаа шүү дээ.

М.Пэлжээ сайд бид хоёрыг очиход Ю.Цэдэнбал гуай ажлынхаа өрөөнд, МАХН-ын Төв хорооны УТТ-гишүүн, нарийн бичгийн дарга Д.Моломжамц гуайтай хамт сууж байв. Би ч яахав дээ, жаахан хүн шүү дээ. Тэгээд доогуурхан, холхон шиг л суучихлаа. Тэгсэн чинь Ю.Цэдэнбал гуай “Чи наашаа суу!” гээд өөрийн хажууд байгаа сул суудлыг зааж байна. Тэгээд би тэр суудалд нь очоод суучихлаа. Өөр арга байсангүй. Би М.Пэлжээ сайдынхаа дээд талд нь гараад суучихаж байгаа юм. Эрэмбэ алдсан хэрэг болж байна шүү дээ.

Ингээд Ю.Цэдэнбал гуай шинэ яам байгуулах шаардлага гарсан тухай ярьж байна. Тэр хэсэг ярьж байснаа “П.Очирбат чамайг Түлш эрчим хүчний яамны сайдаар томилох тухай бид ярьж байна. Энэ асуудлаар чиний өөрийн санал, бодлыг сонсох гэсэн юм!” гэж байна.

Би ийм асуудал яригдах тухай мэдээгүй явсан болохоор нилээд тулгамдлаа. Тэгээд “Эрчим хүчний яам байгуулах нь зөв байх аа. Харин шинэ яамны сайдаар намайг томилох асуудал яригдаж байгаа юм байна. Би энэ их ач холбогдолтой, их өндөр, хариуцлагатай салбарын яамны сайдын ажлыг хийж чадахгүй байх. Би эрчим хүчний мэргэжлийн хүн биш,

би эрчим хүч мэдэхгүй, би уурхайн мэргэжлийн хүн шүү дээ!” гэж хэллээ. Гэтэл Ю.Цэдэнбал гуай “Чи энэ салбарын ажлыг мэдэхгүй гэдгээ мэдэж байгаа чинь их сайн хэрэг. Чи залуу хүн, мэдэхгүй юмаа хурдан, богино хугацаанд мэдэж ав! Энэ ажлыг хий! Чамайг ийм байр суурьтай байна гэдгийг би Улс Төрийн Товчоонд танилцуулна. Одоо УТТ-ны хурал эхлэх гэж байна. Та хоёр жаахан хүлээх үү?” гэлээ.

Ингээд 20-30 минутын дараа УТТ-ны хурал эхэллээ. Ю.Цэдэнбал гуай тэр хурлыг удирдаж байв. Хурал эхлээд нилээд удлаа. Ю.Цэдэнбал гуай шинэ яамдууд байгуулах шаардлага гараад байгаа талаар нийлээд ярьсныхаа дараа сайд нарыг нь томилох асуудал руу орлоо. Тэгээд “нөхөр П.Очирбатыг Түлш, эрчим хүчний яамны сайдаар томилох санал оруулж байна! Юм асуух хүн байна уу?” гэлээ. Тэнд цугларсан УТТ-ны гишүүд дотроос надаас юм асуух хүн гарсангүй. Тэгээд л бүгд гар өргөөд л баталчихлаа. М.Пэлжээ гуайг Геологи, уул уурхайн яамны сайдаар томилох асуудал руу орлоо. Харин М.Пэлжээ гуайгаас хүмүүс маш их юм асуулаа. Тэр үед социалист орнуудын ЭЗХТЗ өөрийн гишүүн орнуудад байгалийн баялагийг эрж хайх, олдворлох, хамтарч ашиглах талаар их ажил зохиож эхэлсэн байв. Тэгээд ер нь монголын геологичид одоогоор юу, юу олоод байна, цаашдаа шинээр юуг олох гэж байна, “Эрдэнэт”-ээс (зэсийн томоохон орд дээр байгуулсан уулын баяжуулах үйлдвэр — ред.) өөр юу байна? гээд л М.Пэлжээ сайдаас асуугаад байв. Шинэ зорилго, шинэ үүрэг өгөх гээд байсан юм байж л дээ. Ингээд бид хоёр батлагдлаа.

5 Эрчим хүчний салбар хөл дээрээ босов.

КЮ: Яамны жинхэнэ сайдын ажлыг хүлээж авахад ямар байв даа. Ажил нь их хэцүү юү? Та цоо шинэ яам байгуулахаар болсон байна шүү дээ.

ПО: Би ер нь дандаа шинэ юманд ноогдож байдаг хүн байгаа юм. Шарын голын нүүрсний уурхайн анхны монгол ерөнхий инженер болж байлаа. Тэр үйлдвэр сая нэг зуун мянган тонн нүүрс гаргах хүчин чадалтай, 40-50 тонны даацтай “Белаз” машинаар нүүрсээ зөөдөг, бас төмөр зам ашигладаг үйлдвэр байлаа. Тэр үед монголд тийм үйлдвэр байсангүй. Энэ бол манай анхны том үйлдвэр байлаа. Бүх юм нь шинэ байлаа. Техник нь шинэ, хүмүүс нь шинэ байв. Тэр техникийг эзэмшдэг мэргэжилтэй, туршлагатай уурхайчид байсангүй. Түр курсээр жолооч болсон хүмүүст тэр хүчирхэг, шинэ техникийг эзэмшихэд их бэрхшээл гарч байв. Техникийн эвдрэл, гэмтэл байнга гардаг байлаа. Тэгээд эвдэрсэн техникээ засах хэрэгтэй болно. Ингэж эхлэж эвдээд, дараа засаж байж сая жинхэнээр нь эзэмшинэ шүү дээ. Ажилчид, мастерууд, технологийн

инженерүүд цөм саяхан сургууль төгссөн залуучууд, туршлага муутай байлаа. Тийм хамт олныг удирдаж ажиллах, төвийн районуудыг нүүрсээр хангах асуудал бол их хүчин чармайлт шаардаж байсан юм.

Энэ ажил төр, засгийн байнгын анхааралын төвд байв. Ямар нэгэн цахилгаан станцыг бага ч гэсэн хугацаагаар нүүрсээр тасалдуулахад л бөөн шуугиан дэгдэж, хэл ам үүсдэг байлаа. Би өөрөө удирдах ажил хийж үзээгүй хүн очсон шүү дээ. Иймэрхүү байдлаар ажиллаж байгаад яамны орлогч сайд болсон юм. Орлогч сайдын ажил надад бас их том сургууль болсон. Орлогч сайд чинь дээрээ бас даргатай шүү дээ. Тийм болохоор бас учиртай. Гэхдээ яамныхаа хамаг нарийн юмыг хийнэ л дээ. Яамны “хар ажилчин” чинь орлогч сайд байдаг юм шүү дээ. Жинхэнэ сайд бас гайгүй, орлогч нараараа гол гол ажлаа хийлгэчихэж болно шүү дээ. Бас сайн туслахуудтай байвал бүр ч сайн байдаг юм. Яамыг шинээр бүрдүүлэхэд бас л хэрдээ амаргүй л байсан л даа. Тэгээд яахав, би 9 жил яамны жинхэнэ сайдын ажлыг хийсэн. Дараа нь Гадаадтай эдийн засгийн талаар харилцах улсын хорооны даргаар томилогдож байлаа.

КЮ: Яагаад тийм ажил хийх болсон юм бэ? Шал өөр салбар биз дээ?

П О: Тиймээ, шал өөр салбар шүү дээ. Тэр ч яахав дээ, бас нэг учиртай юм. Би нэг удаа Ю.Цэдэнбал даргад өргөдөл өгсөн юм. Энэ бол 1982 оны сүүлчээр болсон явдал юм. Би тэр өргөдөлдөө “Намайг яамны сайдын үүрэгт ажлаас чөлөөлж, Москвад байдаг ЭЗХТЗ-ийн дэргэдэх удирдлагын институтэд эрдэм шинжилгээний ажилтанаар томилож өгөөч!” гэсэн хүсэлт тавьсан юм.

И Л: Та өөрөө ийм асуудал тавьсан юм уу? Сайдын ажлаасаа татгалзах шалтгаан байсан юм уу?

П О: Татгалзах шалтгаан байсан юм аа. Яахав дээ, нэг тиймэрхүү, янз бүрийн л шалтгаан байсан даа. Ю.Цэдэнбал гуай миний энэ хүсэлтийг зөвшөөрөөгүй юм. “Чи эрүүл мэндээ бодож байгаа бол эмчилгээ хийлгэ! Тэгээд энэ ажлаа хий!” гээд байсан. Ингэж Ю.Цэдэнбал гуай зөвшөөрөхгүй байсаар байгаад 1985 онтой золгосон юм. 1985 онд дээр хэлсэн шинэ ажилд томилогдсон юм.

КЮ: Ийм хороо шинээр байгуулагдсан юм уу?

П О: Үгүй ээ, үгүй, хуучин байсан юм. Түүний даргаар Б.Салдан гэдэг хүн ажиллаж байв. Тэр хүн эрүүл мэндийн шалтгаантай болоод энэ

ажлыг хийхээ больсон юм. Түүнийг Унгар улсад суух элчин сайдаар томилсон юм. Намайг эрчим хүчний салбарын хүнд ажлаас чөлөөлж, хөнгөн ажилд шилжүүлж байгаа юм. Гэхдээ улсын хорооны даргын ажил бол яамны сайдын зиндааны ажил шүү дээ. Харин нүүрсний уурхай руу ордоггүй, цахилгаан станцын дуу, шуугианаас хол, голцуу гадаадад явдаг, их хөгжилтэй, зугаатай, гоё цагаан цамцтай байж болдог ажил юм л даа. Уурхайд бол цагаан цамцтай байж болохгүй шүү дээ. Ийм ажил хийдэг хүнийг “цэнхэр захтан” ч билүү, “цагаан захтан” ч билүү, шоглож нэрлэдэг юм. Би ийм ажил хийдэг боллоо.

6 1984 оны 8-р сард болсон үйл явдал.

И Л: 1984 онын 8-р сард хуралдаж, Ю.Цэдэнбал гуайн асуудлыг авч хэлэлцээд, түүнийг бүх албан тушаалаас нь огцруулсан МАХН-ын ТХ-ны ээлжит бус 8-р бүгд хурлын ажиллагаанд та оролцсоно уу? Та болсон үйл явдлын талаар тодруулж өгнө үү?

П О: Би оролцсон шүү. 1984 онд би Түлш Эрчим Хүчний Яамны сайдынхаа ажлыг хийж байсан шүү дээ. МАХН-ын Төв хорооны гишүүн, АИХ-ын депутат байлаа. Би чинь яамны сайд учир төрийн бүх л сонгуульд орно шүү дээ. Тэр үед ардчилсан сонгууль байсангүй. Би Ардын Их Хурлын депутатаар 3 удаа сонгогдсон хүн юм шүү дээ. Тэр үед сонгууль яаж явж байсан талаар би товч тайлбар хэлье.

Тухайлбал миний нэрийг 60-р тойрогт дэвшүүллээ. МАХН-ын Төв хорооноос дэвшүүлнэ шүү дээ. Тэгээд намайг сурталчлах хоёр “ухуулагч” томилоно. Би тэр хоёртой хамт миний нэр дэвшсэн тойрогт очино. Тэр хоёр намайг тэнгэрт гартал магтана. “Энэ П.Очирбат бол ерөөсөө маш их сайн хүн байгаа юм шүү!” гээд магтана. Тэр тойрогт надаас өөр хүний нэр дэвшихгүй. Надтай өрсөлдөх өрсөлдөгч байхгүй гэсэн үг шүү дээ. Тус тойргийн сонгуулийн насны бүх хүн сонгуульд оролцож, бүгд миний төлөө саналаа өгөх ёстой. Тойргийн сонгуулийн насны хүмүүсийг бүгдийг нь санал хураалтад оролцуулах маш хатуу үүргийг сонгуулийн тойргийн комисст өгдөг байсан юм. Тойргийн сонгуулийн насны хүмүүс санал хураалтад 99,99 хувь оролцсон байх ёстой байв. Хэрэв энэ үзүүлэлт тухайлбал 97,98 хувь байвал сонгуулийн тойргийн комиссынхан арга хэмжээ авхуулж, шийтгүүлдэг байв. “Яагаад тойргийн сонгуулийн насны хүмүүсийг санал хураалтад дутуу оролцуулсан бэ?” гээд улс төрийн том асуудал босож ирнэ шүү дээ. Тийм учраас тэд нар маш том хариуцлага хүлээдэг байлаа. Тэд нар өөрийн тойрогт байдаг хүмүүсийн дунд судалгаа явуулж, улс төрийн идэвхи муутай, эсвэл архи уудаг, хүмүүсийг олж

тогтоогоод, тэдний гэрт нь очоод “Та сонгуулийн санал хураах өдөр гэртээ байж байгаарай! Санал хураалтад оролцоорой!” гэж урьдчилан гуйдаг байв. Тэгээд санал хураах өдөр тусгай хүн тэр хүний гэрт ирж, түүнийг урьж авч ирээд, санал хураалтад оролцуулж, саналыг нь авдаг байв. Тийм хүмүүс санал хураах өдөр “Сонгууль надад хамаагүй!” гэж хэлээд өөр ажил хийгээд, эсвэл зугаа, цэнгэлээ хөөгөөд явчихвал бөөн хэрэг мандана шүү дээ. Тэр үеийн хуулиар 18-аас дээш настай хүн сонгох, сонгогдох эрх эдэлдэг байв. Одоо ч тийм байгаа. Онцгой цөөхөн тохиолдолд сонгуулийн эрхийг нь хязгаарладаг юм.

Сонгуулийн саналын хуудсан дээр “Пунсалмаагийн Очирбат” гэдэг ганцхан хүний нэрийг л бичсэн байна. Саналаа өгч байгаа хүн саналын хуудсанд ямар нэг үзэг харандаа хүргэхгүй. Тэнд бичигдсэн нэрийг тойруулж дугуйлахгүй. Саналын хуудсыг нугалаад шууд саналын хайрцагт хийх ёстой юм. Ингэж тэр хүний төлөө саналаа өгч байв. Тэр хүний төлөө саналаа өгөх хүсэлгүй бол саналын хуудсанд бичигдсэн нэрэн дээгүүр зураад, дарж болно. Гэхдээ хүмүүс тэр нэрийг бараг дарахгүй шүү. Тийм учраас П.Очирбат бас 100% юм уу, 99,99 хувийн санал авна. Ийм амархан сонгуулийн системтэй байсан юм шүү дээ. Тийм учраас би Ардын Их Хурлын депутатаар 3 удаа сонгогдсон юм. 1990 онд 4 дэхь удаагаа сонгогдлоо.

Гэхдээ 1990 оны сонгууль бол урьд өмнөх сонгуулиас эрс өөр сонгууль болсон юм. Тэр үед МАХН-аас өөр улс төрийн хүчнүүд буй болсон үе байсан болохоор нэг суудлын төлөө 78 хүн өрсөлдөж байв. Асар их өрсөлдөөнтэй сонгууль болж байлаа. Социализмын үеийн сонгуулийн үед намайг магтдаг ухуулагч томиж өгдөг байсан шүү дээ, тэгвэл ардчилсан сонгуулийн үед намайг магтах хүн байхгүй боллоо. Сонгуульд өрсөлдөж байгаа бид нар өөрөө өөрийгөө магтдаг болов. Магтахгүй бол сонгож өгөхгүй шүү дээ. “Би бол ёстой их сайн хүн байгаа юм шүү дээ. Надаас өөр сайн хүн ерөөсөө байхгүй л дээ. Би чинь бол их шалгарсан хүн байгаа юм шүү дээ! Би ийм, ийм ажил хийсэн, их сүрхий хүн шүү та минь ээ!” гэх мэтээр өөрөө өөрийгөө магтах хэрэгтэй болов. Тэгээд миний яриаг сонсохоор ирсэн хүмүүсээс “Та минь ээ, намайг сонгож өгөөрэй!” гээд л гуйдаг болов.

1990 оны Ардын Их Хурлын сонгуульд би Шарын голын сонгуулийн тойрогт өрсөлдсөн юм. Уг нь Улаанбаатар хотын Яармагийн дэнж хавийн тойрогоос миний нэрийг дэвшүүллээ. Ингээд тэр тойрог дээр өрсөлдөхөөр бэлтгэж байтал Социал-демократ намынхан ирээд “Та энд битгий “шаврын хаалт” болоод бай л даа! Өөр газар оч л доо! Бид нар энэ тойрог дээр овоо ажиллачихсан юм. Энэ тойрогос сонгогдох магадлал байна. Та энэ тойрог дээр манай хүнийг унагаж баллах гээд байна шүү дээ! Та эндээс

явж үз!” гэв. Ингээд би Шарын гол руу явсан юм. Би тэнд ажиллаж байсан хүн шүү дээ. Тэнд очоод “Та минь ээ, Та нар П.Очирбатыгаа таньж байгаа биз дээ? Одоо намайг сонгоод өгөөрэй!” гээд гуйхаар, сонгож л таараа шүү дээ. Тэгээд далан хэдэн хувийн санал аваад, сонгогдов. Дажгүй шүү.

И Л: Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны хорооны гишүүдийг яаж сонгодог байсан юм бэ?

П О: ТХ-ны гишүүдийг Намын их хурлаас сонгодог байлаа. Гэхдээ бас л бодлогоор сонгоно шүү дээ. МАХН-ын ТХ-ны УТТ эхлээд нэрсийн жагсаалтыг нь баталчихна шүү дээ. Тэнд баталсан л бол хүндрэлтэй асуудал гарахгүй. Намын их хурлаар хэлэлцээд л баталчихна. Ер нь тэр үед нам, төрийн чухал бүх асуудлаар эхлээд МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны шийдвэр гарч байсан юм шүү дээ. Ийм шийдвэр гараагүй бол нэгч асуудлыг хаана ч шийдэгддэггүй байв. Тэр үед сайд, дарга нар бүгдээрээ л Төв Хорооны гишүүн байлаа. Би Төв хорооны гишүүн, АИХ-ын депутат боллоо. Тэгээд л төрийн, намын сонгуультай, засгийн газрын гишүүн, их том сайд байхгүй юу. Тэгээд Гадаадтай эдийн засгийн талаар харилцах улсын хорооны дарга боллоо. Энэ бол 1985 он шүү дээ.

Энэ үе бол манай хувьд нэг тийм анхаарал татсан үе байсан юм. Учир нь манай эдийн засаг бүхэлдээ ЗХУ-ын тусламж дээр тогтож байв. Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн бүх асуудлыг ЗХУ-аас ямар нэгэн тусламж өгвөл төлөвлөж болдог, тусламж өгөхгүй бол төлөвлөж болдоггүй байв. Мөнгө байхгүй болохоор юугаа төлөвлөх юм бэ? Тийм биз дээ? Энэ төлөвлөлтийг ЗХУ-тай 5 жилийн өмнөөс зохицуулдаг болов. 1985 оны 4-р сард би ийм зохицуулалт хийх зорилгоор томилолт аваад Москвад очлоо. ЭЗХТЗ-ийн гишүүн орнуудын эдийн засгийн байнгын хороодын хурал боллоо. Би тэр хуралд оролцож, социалист орнуудын эдийн засгийн гадаад харилцааны асуудал хариуцсан сайд, дарга нартай уулзаж, танилцлаа. “Би нэг ийм хүн байна шүү, та минь ээ. Та нартай танилцаж, хамтран ажиллах, харилцаа, холбоо тогтоох хүсэлтэй байна!” гэж би тэнд ярьж явлаа. ЗХУ-д М.С.Горбачёвын “престройка” эхэлж байсан үе шүү дээ. Цаг үе өөрчлөгдөх хандлага орчихсон байлаа. Зүүн Европын социалист орнууд бүгдээрээ л яах вэ? юу хийх вэ? гэж байсан үе. Тэр үед социалист орнууд дотроос барууны хөрөнгөтөн орнуудтай эдийн засгийн талаар хамгийн их өргөн харилцаатай байсан нь Югослав, Унгар хоёр юм. Бусад нь ч гайгүй. Польш бол нэлээн дураараа байсан даа. Унгарт 1956 онд, Чехословакад 1968 онд засгийн газрынхаа бодлогыг эсэргүүцсэн томоохон үйл явдал болсон байв. Зүүн Европын социалист орнууд амжилтанд хүрсэн туршлагаа ил, тод ярьдаг болж байв. Ийм үед

л би энэ салбарт ажиллаж эхэлж байв. Манайх бас нэг их шинэ зарчим дэвшүүллээ. Би шинэ хүн учраас их зоригтой байлаа. “Урд нь ямар байсныг сайн мэдэхгүй байна, уучлаарай!” гэж хэлээд, өөрийнхээ саналыг зүтгүүлж, зөвшөөрүүлэх аятайхан боломжтой байв.

Тэр үед ЗХУ-ын техник, эдийн засгийн тусламжийг ашиглах хоёр хэлбэр манай улсад зонхилж байлаа. Нэг дэх нь “түлхүүр гардаж авах” хэлбэр байв. Ямар нэгэн үйлдвэр, аж ахуйн газрыг ЗХУ-ын тал өөрийн 100 %-ийн хүч, хөрөнгөөр барьж бэлэн болгоод, манай талд хүлээлгэж өгдөг байв. Бид нар ямар ч ажилд нь оролцохгүй, бэлэн болсон шинэ үйлдвэр, аж ахуйн газрын зөвхөн түлхүүрийг нь л гардан авч байв. Бид ийм хэлбэрийн тусламжийг аль болохоор багасгах бодлого барьж байв. Түүний оронд ямар нэгэн үйлдвэр, аж ахуйн газрын барилгыг нь бид өөрсдөө барьж байгуулаад, түүнд шардлагатай техник хэрэгслийг ЗХУ-аас манайд нийлүүлдэг хэлбэрт шилжихийг зорьж байв. Ийм хэлбэр бол нилээд давуу талтай байв. Юуны өмнө монголчууд ажилтай болох боломжтой байв. Хоёрдугаарт хамгийн гол нь зардал нь эрс багасдаг байлаа. Учир нь манайд ажиллаж байсан зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд маш өндөр өртөгтэй байсан юм.

КЮ: Гадаадын мэргэжилтнүүдийн зардлыг Монголын тал хариуцдаг байсан юм уу?

ПО: Тэгнэ шүү дээ. Тэдний бүх зардлыг Монголын тал хариуцдаг байв. Гадаадын мэргэжилтнүүдийн бүх зардлыг зээлийн хөрөнгөөс гаргаж байв. ЗХУ манайд зээл өгчихөөд, түүнийхээ нилээд хэсгийг нь өөрийн мэргэжилтнүүдийн зардал хэлбэрээр эргүүлээд авчихдаг байв. Тэр нь манайд зээлийн өр болоод үлдэнэ шүү дээ. Тэдний мэргэжилтнүүд маш их зардал, өндөр хангамж шаарддаг байв. Зээл ингэж хамгийн үр ашиггүй хэлбэрээр зарцуулагддаг байв. Бас гол нь хяналт маш муутай байлаа. ЗХУ-ын тал “За, энэ бол 600 сая рублийн зээл шүү!” гэж хэлээд манайд өгнө шүү дээ. Дотроо хэдэн сая нь юунд зарцуулагдаж байгааг мэдэх арга байхгүй. Задалсан төсвийг манайд өгөхгүй. Бөөнөөр л пал хийтэл өгнө. Бид нар чинь тийм зээлийг үг дуугүй хүлээгээд авч байв. Тэгээд л тэр 600 сая рублийг манай өрийн дансанд оруулаад бүртгэчихнэ. Өөрөөр хэлбэл би чамаас хэдэн төгрөг зээлээр авч байгаагаа тоолж авч чаддаггүй, харин тэр зээлийг өгч байгаа чиний хэлсэн тоог л үг дуугүй, таг харанхуй хүлээгээд авч байна гэсэн үг шүү дээ. Бид ийм байдлыг өөрчлөх зорилт тавьж байв.

Бид нар Улаанбаатарт ажиллаж байсан ЗХУ-ын барилгын трестүүдэд монгол ажилчдын тоог нэмэгдүүлэхийг зорьж байлаа. Тэр үед ЗХУ-ын

гурван том барилгын трест Монголд ажиллаж байв. Тэнд монгол ажилчин их цөөхөн байлаа. Нэгэнт цаг үе өөрчлөгдөх янзтай байсан болохоор бид олдож байгаа боломжийг дээд зэргээр ашиглахыг зорьж байсан юм. Бидний тавьсан асуудлуудыг ЗХУ-ын тал бараг хүлээн зөвшөөрсөн юм.

Би Гадаадтай эдийн засгийн талаар харилцах улсын хороонд 1985 онд очсон шүү дээ. 1987 онд шинэчилсэн зохион байгуулалт хийсэн юм. Гадаад худалдааны яам, Гадаадтай эдийн засгийн талаар харилцах улсын хороо, Материал, техникийн хангамжийн улсын хороо гэсэн 3 том байгууллагыг нийлүүлээд Эдийн засгийн гадаад харилцаа, хангамжийн яамыг байгуулсан юм. Би энэ шинэ яамны сайдаар томилогдов. Энэ бол хангамж, гадаад худалдаа, зээл, тусламжийг нийлүүлсэн нэг яам байв. Энд ажиллаж байгаад 1990 оны ардчилсан хувьсгалтай золгосон юм. 1990 оны 3-р сард МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурал хуралдаж МАХН-ын УТТ-г бүрэн бүрэлдэхүүнээр нь огцруулах шийдвэр гаргалаа. Энэ Бүгд хуралаас МАХН-ын ТХ-ны шинэ бүрэлдэхүүнийг баталлаа. УТТ бүрэн шинэчлэгдлээ. ТХ-ны шинэ бүрэлдэхүүн Гомбожавын Очирбатыг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонголоо.

Тэр үед миний нэрийг Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн дарга, Ерөнхий сайд хоёрын аль нэгэнд нь дэвшүүлэх тухай яриа гарсан юм шиг байна билээ. Ийм яриа явсаар байгаад миний нэрийг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргын албан тушаалд дэвшүүлэхээр тогтсон бололтой. Энэ талаар миний өөрийн саналыг ерөөсөө асуугаагүй юм шүү дээ. Нэг өдөр МАХН-ын ТХ-ны УТТ шинэ бүрэлдэхүүнээрээ хуралдаж, Сайд нарын Зөвлөлийн даргын албан тушаалд Ш.Гунгаадоржийн нэрийг, Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн даргын албан тушаалд миний нэрийг дэвшүүлэх шийдвэр гаргасан юм. Энэ асуудлаар нэг, хоёр хүн санал хэлээд бидний нэр батлагдаж байв. Ингээд 1990 оны 12-р сард АИХ-ын чуулган ажлаа эхэллээ. Энэ чуулганаар намайг БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн даргаар томилчихлоо. Тэр үед МАХН-ын урьд нь мөрддөг байсан журам хэвээрээ байв. МАХН-ын УТТ л шийдсэн бол төр, засгийн аппарат түүний шийдвэрийг л биелүүлэх үүрэгтэй байлаа шүү дээ. Ингэж би АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргаар томилогдчихлоо.

КЮ: Одоогийн хуулиар бол Монгол улсын төрийн тэргүүн, ерөнхийлөгч биз дээ?

П О: Тийм. Гэхдээ тэр үед манайд “төрийн тэргүүн” гэдэг албан тушаал байгаагүй юм. МАХН-ын шийдвэрээр бүх ажил явдаг байлаа. МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нь МАХН-ын Төв Хороо, Улс Төрийн Товчооны үйл ажиллагааг урьдын адилаар удирддаг байв. АИХ-ын

Тэргүүлэгчид бол Ардын Их Хурлын чөлөөт цагт төрийн дээд эрхийг барьдаг байв. АИХ-ын Тэргүүлэгч 9 гишүүн байсан юм. Энэ 9 гишүүн хуралдаж, хамтын шийдвэр гаргана шүү дээ. Тийм журамтай байв.

Би АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргаар томилогдоод шууд ажлаа хүлээж авсангүй.

Бид нар тэр үед өдөр бүр хуралдаж байсан тул ажил хүлээлцэх зав байсангүй. Хэлэлцэж, шийдвэрлэх асуудал маш олон байж л дээ. Ингээд гурван өдөр хуралдаад, дөрөв дэх өдөр нь Ж.Батмөнх гуай АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргын ажлыг надад хүлээлгэж өгсөн юм.

7 Ж. Батмөнх гуай.

КЮ: Ж.Батмөнх гуай ер нь ямар албан тушаал хашиж байсан юм бэ?

ПО: Ж. Батмөнх гуай бол 1974 оноос 1984 оны 8-р сар хүртэл Сайд нарын Зөвлөлийн даргын албыг хашиж байсан юм. 1984 оны 8-р сарын дундуур хуралдаж, Ю.Цэдэнбал гуайн асуудлыг хэлэлцсэн МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны хурлыг Ж.Батмөнх гуай удирдсан байх. Энэ үед Ю.Цэдэнбал гуай Улаанбаатарт өөрөө байгаагүй юм. Тэрээр 1984 оны 7-р сарын сүүлчээр Москвад руу амрах зорилготой явсан юм билээ. Ю.Цэдэнбал гуай анх явахдаа тэнд ердөө 2 долоо орчим хоног л амрах зорилготой байсан юм шиг байгаа юм. 8-р сарын сүүлчээр манайд Халх голын дайны ялалтын баяр болдог шүү дээ. Ю.Цэдэнбал гуай амарч ирээд тэр баярт оролцохоор бэлтгэж, олон ажил хийхээр төлөвлөж байсан юм билээ. Энэ баярт оролцуулахаар ЗХУ-аас их олон хүнийг урьсан байж. Ю.Цэдэнбал гуайг Москвад байхад нь УТТ хуралдаж, бүх албан тушаалаас нь халах шийдвэр гаргажээ. Энэ хуралд Кремлийн эмч Евгений Чазов Москвагаас ирж оролцсон юм билээ. Хурлын дараа УТТ-ны гишүүн Д.Моломжамц, Т.Рагчаа, Ц.Намсрай зэрэг хүмүүс Москвад очиж Ю.Цэдэнбал гуайтай уулзаж, УТТ-ноос гаргасан шийдвэрийг танилцуулсан байх. Тэд нар түүнийг ажлаас нь халахыг “өөрөө зөвшөөрсөн!” гэсэн яриатай буцаж ирсэн юм байж. Үнэн хэрэгтээ бол энэ шийдвэрийг өөрөө бараг зөвшөөрөөгүй юм шиг байгаа юм. “Би заавал Улаанбаатарт очиж, Бүгд хурлын ажиллагаанд оролцно! Намын идэвхтнүүдэд талархал илэрхийлэх ёстой!” гээд байсан юм шиг байна билээ. 1984 оны 8-р сарын 23-нд МАХН-ын ТХ-ны ээлжит бус 8-р бүгд хурал хуралдаж Ю.Цэдэнбал гуайг бүх албан тушаалаас нь халах асуудлыг хэлэлцэж, шийдвэрлэсэн юм. Ю.Цэдэнбал гуай бол 1952 оноос 1974 оныг хүртэл Сайд нарын Зөвлөлийн даргаар ажиллаж байгаад, 1974 онд энэ албан тушаалаасаа чөлөөлөгдөж, АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргаар томилогдсон юм. Үүний зэрэгцээгээр

1940 оноос эхлээд Ю.Цэдэнбал гуай МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын албан тушаалыг хашиж байлаа шүү дээ. Гэхдээ 1954 оноос 1958 оны хүртэл МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргын албыг Д.Дамба гуай хашиж байсан юм. 1984 оны 8-р сар хүртэл Ю.Цэдэнбал гуай МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргын албан тушаалыг хавсарч байсан юм. Ю.Цэдэнбал гуайн асуудлаар урьд нь МАХН-ын ТХ-ны УТТ хуралдаж шийдвэрээ гаргасан тул Бүгд хурлаар энэ асуудлыг хэлэлцэхэд бэрхшээл гараагүй юм. Энэ бүгд хурал Ж.Батмөнх гуайг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгосон юм. Үүний дараа 1984 оны 12-р сард ажлаа эхэлсэн АИХ-ын чуулган Ж.Батмөнх гуайг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргаар томилсон юм. Би МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурлын гишүүн учраас Ю.Цэдэнбал гуайн асуудлыг хэлэлцсэн Бүгд хуралд суусан юм шүү. Бас АИХ-ын чуулганы ажилд ч оролцож байв.

1990 онд Монгол оронд Ардчилсан хөдөлгөөн үүсэж, Сүхбаатарын талбайд хэсэг залуус өлсгөлөн зарлаж, МАХН-ын ТХ-ны УТТ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцрох шаардлага тавьлаа. Тэдний тавьсан шаардлагын дор МАХН-ын ТХ-ны УТТ товчоо бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцрох шийдвэр гарсан юм. 1990 оны 3-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурал Ж.Батмөнх гуайг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын албан тушаалаас нь чөлөөлсөн юм. Энэ Бүгд хурал МАХН-ын ТХ-ны ерөнхий нарийн бичгийн даргаар Гомбожавын Очирбатыг сонгосон юм. 1990 оны 12-р сард ажлаа эхэлсэн АИХ-ын чуулган Ж.Батмөнхийг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргын албан тушаалаас нь чөлөөлсөн юм.

8 Ю. Цэдэнбал гуай.

ПО: Ю.Цэдэнбал гуай бол асар их юм уншдаг, их хөдөлмөрч хүн байлаа шүү дээ. Тэр үеийн хамгаалалт их хатуу байв. Хажуугаар нь орос авгай нь их хатуу, хачин ааштай, хэцүү хүн байв. Ю.Цэдэнбал гуайд дотно найз нөхөд байсангүй. Дан ганцаараа л өдөр, шөнөгүй ажилладаг хүн байлаа. Найз нартайгаа уулзаад, сайхан наргиад, хөгжилдөөд “100 грамм татах” явдал ердөө байсангүй. Энэ бүгдээс харахад тэр хүн асар хүнд нөхцөлд ажиллаж, амьдарч байжээ.

КЮ: Та түүнтэй олон уулзаж байсан уу?

ПО: Олон уулзаж байсан. Зөндөө л уулзсан. Загнуулж ч байлаа. Нэг бүтэн сайн өдөр би хамт ажилладаг Д.Хурцтай тэдний гэрт хонины мах чанаж идээд, “шимийн архи” уугаад сууж байлаа. Бид хоёр ид халаад л анекдод

яриад хөгжилдөж байтал Ю.Цэдэнбал даргын комиссар гаднаас ороод ирлээ. Тэр:

-П.Очирбат сайд аа, таныг Ю.Цэдэнбал дарга яаралтай дуудаж байна. Одоо яаралтай ир гэсэн шүү! гэж байна. “Ю.Цэдэнбал дарга дуудаж байгаа болохоор маш яаралтай чухал хэрэг гарч дээ! Заавал очих ёстой!” гэж бодлоо. Очиж болно л доо. Гэтэл архи сэнгэнэж байдаг. Ингээд бөөн сандраан болж байгаа юм. Би ер нь архи уухаараа нүүр улайдаггүй хүн л дээ. Би чинь хөх нүүртэй хүн шүү дээ. Хамаг хувцасандаа үнэртэй ус түрхээд, Ю.Цэдэнбал даргын ажлын өрөөнд нь явж орчихлоо. Өөр ямар ч арга байсангүй. Энэ чинь маш их хачин юм болж байгаа юм шүү дээ. Тэгтэл “Баянгол” хүүхдийн амралтын газар гал түймэр гарч, нэг байшин шатсан юм байж. Ю.Цэдэнбал гуай “Тэр байшин шатсан шалтгаан нь тогтоогдоогүй байна. Цахилгааны утаснаас түймэр эхэлсэн байж магадгүй. Цаашид цахилгааны утаснаас гал гарахгүй байх талаар яаралтай арга хэмжээ ав! Хүүхдүүдийг галын аюулаас хамгаалах ажлыг урьдчилан сайн зохион байгуул!” гэсэн маш хатуу үүрэг өглөө.

1970-аад оны дундуур л байх, Чилийн Коммунист Намын Төв Хорооны ерөнхий нарийн бичгийн дарга Луис Корвалан Монголд албан ёсны айлчлал хийхээр ирлээ. Түүнийг Ю.Цэдэнбал дарга өөрийн суудаг 30-р байрандаа уриад, оройн зоог барьсан юм байна л даа. Гэтэл тэр орой түүний байшинд цахилгаан тасарчээ. Ийм үед Ю.Цэдэнбал дарга шууд л сайд П.Очирбатыг дуудна шүү дээ.

КЮ: Ийм үед Ю.Цэдэнбал гуай хүмүүстэй яаж харьцдаг байв. Тэр хариуцлага алдсан хүмүүстэй ширүүн харьцдаг байсан уу?

П О: Гайгүй шүү. Ю.Цэдэнбал дарга их уурлаж, хүнтэй ширүүн, муухай харьцдаггүй хүн байсан. Ер нь бол их зөөлөн хүн юм шүү дээ. Хүнийг загнах, хүнтэй хэрэлдэж, маргах, муухай авир огт гаргадаггүй хүн байсан. Харин үгээр биш, бичгээр бол тэр хүн хариуцлагагүй байна, түүнийг донгодож, шийтгэх хэрэгтэй гэсэн заавар өгдөг байсан. Энэ чинь ажил шүү дээ. Тэгэх ёстой юм. Ю.Цэдэнбал гуай бол хүний хувьд их сайхан хүн шүү дээ. Ой ухаан их сайтай хүн байв. Оросын генералууд, Иван Иванович Ивановуудыг бүгдийг нь нэрлэнэ шүү дээ.

9 Монголын ардчилал, шинэчлэл.

И Л: Та МАХН-ын Төв Хорооноос арга хэмжээ авахуулж байсан гэж “Тэнгэрийн цаг” номондоо дурьдсан байна билээ?

П О: Тэгэлгүй яахав, би донгодуулсан байхгүй юу. Тэр үед Дархан хотын цахилгаан станцын түлш дамжуулах хоолой дэлбэрсэн юм. Түүнээс өмнө Улаанбаатар хотын 3-р цахилган станц дээр бас дэлбэрэлт болсон юм. Тэгээд “Ерөөсөө энэ эрчим хүчнийхэн хариуцлагагүй байна! Сайд П.Очирбат аваар, осол гарахгүй байх талаар арга хэмжээ аваагүй байна! Их муу ажиллаж байна!” гээд намайг донгодсон юм. Хариуцлага алдсан хүнийг Намын Төв Хорооны бүгд хурлын тогтоол гарч донгодно шүү дээ. “Намын донго” гэдэг бол их айхтар хэцүү зүйл байлаа. Хир барагтай бол тэр “донго”-ноосоо салахгүй. “Донго”-ноосоо салж чадахгүй бол ажлаасаа сална шүү дээ.

КЮ: Та тэгээд яаж “донго”-ноосоо салав даа?

П О: Яахав дээ, их сайн ажилладаг л болсон юм байлгүй дээ. Тэгээд сүүлд нь бас МАХН-ын ТХ-ны тогтоол гарч намайг “донго”-ноос салгасан юм.

КЮ: Ингээд та АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргаар сонгогджээ. Таны хувьд энэ бас л цоо шинэ ажил биз дээ?

П О: Тийм шүү. Энэ цоо шинэ ажил байлаа. Энэ үе бол их онцлогтой үе шүү дээ. Монгол оронд өөрчлөлт шинэчлэлт ид өрнөж байлаа. 1990 онд манайд 270-280 орчим шинэ эвсэл, холбоод бүртгүүлсэн байв. Социализмын үед бол Монголын Үйлдвэрчний Эвлэл, Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэл, Монголын Улаан Загалмайн нийгэмлэг, Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын нийгэмлэг гэсэн цөөн тооны олон нийтийн байгууллага ажиллаж байв. 1990 онд анх түрүү Ардчилсан холбоо, Ардчилсан социалист хөдөлгөөн, Шинэ дэвшилт хөдөлгөөн байгуулагдав. Бас Нэгдэлчдийн холбоо, Хүнсчдийн холбоо, Тээвэрчдийн холбоо гэх мэтийн холбоод гарч ирлээ. Тус бүрдээ өөр өөрсдийн шаардлагыг тавьж эхлэв. Энэ бол мэргэжлийн байгууллагуудыг төлөөлсөн шаардлагууд байв. Түүнээс гадна улс төрийн намууд байгуулагдлаа. Эд нар ардчилсан хувьсгалыг хийсэн аваргууд юм шүү дээ.

Ингээд улс төрийн намууд, МАХН-тай өрсөлдөж, бидэнтэй эн тэнцүү эрх, мэдэл авах сонирхолтой байв. Тэд нар ийм зорилт тавиад тэмцэж эхэлж байлаа. Энэ дундаас “Монгол улсын сонирхол, эрх, ашиг!” гэдэг юмыг ялгаж, салгаж авах ёстой байв. “Хэнээс юуг нь авах вэ?” гэдэг бол их чухал асуудал байлаа. Ганцхан “МАХН-ыг!” гээд бусдыг нь хэрэгсэхгүй байж болохгүй. “Бусдыг нь!” гээд МАХН-ыг хэрэгсэхгүй байж болохгүй. Тэгэхлээр тэдний дунд зөвшилцөл хийх хэрэгтэй байв. Ингэж тохирч зөвшилцөхийн тулд тэд нартай олон удаа уулзаж, олон цагаар ярьж

байж, сая нэг юм дундын шийдвэрт хүрдэг байлаа. Тэгэхгүй бол энэ олон үзэл, бодолтой улс төрийн намууд чинь өөр өөрсдийнхөө үзэл бодлыг хамгаалаад л, гэжөөд л суучихна шүү дээ, маш хэцүү дээ. Тэгээд л тэдний эвийг нь олохыг хичээдэг байлаа.

Тэр үед намайг нэг хэсэг нь “бөөрөнхий Очирбат” гэж нэрлэдэг болов. Тэр үед либералчлахгүйгээр ерөөсөө болдоггүй байлаа. Өөрөөр хэлбэл “чинийх ч зөв, чамд ч авах юм байна!” гэж хэлэх хэрэгтэй байв. Ингээд хэлчихээр бас “Миний хэлсэн бүгд зөв!” гээд бодчихно шүү дээ.

“Бөөрөнхий Очирбат” гэдэг нэрийг МАХН-ын талаас гаргаж ирсэн юм. “П.Очирбат МАХН-ын гишүүн байж намынхаа үзэл бодлоор явсангүй, харин бөөрөнхийлөөд л байна шүү дээ. Энэ нөхөр юу хийгээд байна вэ? Ийм ардчилал байж болохгүй шүү дээ!” гээд л ярина даа. Хэцүү байлаа. Бид ажлынхаа өрөөнд хонох тохиолдол маш олон гардаг байв. Тэр үед маш олон хурал болдог байв. Тэр бүгдэд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн дарга оролцох хэрэгтэй. Маргааныг нь таслах хэрэгтэй. Маргалдаж байгаа талуудыг эвлэрүүлэх хэрэгтэй. Ийм хурлууд их удаан үргэлжлэнэ дээ. Шөнийн 2-3 цагаас нааш тарахгүй.

И Л: Та чинь “Дарга бол мэргэжил!” гэж хэлээд шуугиан тарьж байсан байх аа?

П О: Тиймээ, би тэгж хэлсэн. Тэгээд манайхан намайг их шүүмжилсэн. “Менежер” гэдэг чинь мэргэжил юм. Диплом авч менежер болдог шүү дээ. Энэ “менежер” гэдэг англи үг монголоор “дарга” гэсэн үг болж байгаа юм. Тэгээд яагаад шүүмжлээд байгаа юм бэ? гэж би асуудаг байлаа. “Менежер” гэж англиар хэлэхээр “мэргэжил” болдог, монголоор “дарга” гэж хэлэхээр яагаад мэргэжил биш болчихдог юм бэ? гээд би намайг шүүмжлэгчдээс асуудаг юм. Тэд нар надад хариу хэлж чаддаггүй юм. Тэгсэн хирнээ хэвлэлээр дүүрэн шүүмжлэл бичээд байсан юм аа.

И Л: Таны “дарга” мэргэжил чинь АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргын ажил хийж байхад чинь хэрэг болсон уу?

П О: Удирдах ур чадвар гэдэг нэг ойлголт байдаг юм. Би саяхан “Удирдах ур чадвар” гэдэг нэртэй номоо шинэчилж гаргалаа. Би энэ номыг 1980 онд бичсэн юм л даа. Одоо түүнийг орчин үеийн менежментийн онол, тактиктэй холбоод, ардчилалын үе, зах зээлийн үетэй холбож үзлээ. Ингээд харсан чинь удирдлагын ухаан гэдэг бол аль ч үед зарчимын хувьд үндэс нь ижил байгаа нь харагдаж байна. Яагаад? Удирдлагын ухаан гэдэг чинь ямар нэгэн мод, төмрийг удирдах тухай биш, хүнтэй харьцах,

хүний ажлыг аль болох үр, өгөөжтэй зохион байгуулах, хүнийг хөгжүүлэх, хүний мэдлэг боловсрол, соёл, ёс суртахуун, зан араншинг сайжруулах, хүнийг сайн хүн болгох тухай ухаан юм. Ийм зорилтыг хэрэгжүүлж чадсан цагт сайн хамт олныг бүрдүүлж, сайн бүтээл гаргаж чаддаг юм. Хүнгүйгээр ямар ч техникийн систем өөрөө буй болж хөгжихгүй шүү дээ. Түүнийг чинь хүн бүтээж байгаа юм. Тэгэхлээр менежментийн ухаан буюу удирдлагын ухаан гэдэг бол хүнийг хөгжүүлэх ухаан юм. Энэ чинь шинжлэх ухаан шүү дээ. Нөгөө талаар энэ бол бас ур чадварын асуудал юм.

КЮ: Та АИХ-ын тэргүүлэгчдийн даргын албыг хэдэн жил хашсан бэ?

ПО: Хэдхэн сар л болсон юм. 1990 оны 3-р сараас 9-р сар хүртэл ажиллав. АИХ-ын Тэргүүлэгчид Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулав. 1960 оны Үндсэн хуулийн “Төрийн байгуулалтын тухай” гэдэг бүлгийг бүрмөсөн өөрчиллөө. Бага хуралтай, Их хуралтай, Засгийн газартай, Ерөнхийлөгчтэй байх бүтэцийг буй болгох шинэ бүлгийг бичиж батлав. Тэр Үндсэн хуульд байсан “МАХН бол Монголын нийгмийг удирдан чиглүүлэгч улс төрийн хүч мөн!” гэсэн утгатай заалтыг хүчингүй болгоод, олон намын системтэй болох шинэ заалтыг орууллаа. Бас сонгуулийн хуулинд өөрчлөлт орууллаа. Ингээд сонгуулийн шинэ хуулиар 1990 оны 7-р сард АИХ-ын сонгуулийг явууллаа. Шинэ АИХ-ыг байгуулж аваад, АИХ-ын гишүүд дотроос Улсын Бага Хурлыг байгууллаа. Улсын Бага хурал бол манай байнгын ажиллагаатай парламентийн эхний хэлбэр болсон юм. Тэр үед Монгол улсын Ерөнхийлөгчийг АИХ-ын гишүүд дотроос сонгосон юм. 1990 оны 9-р сард намайг “БНМАУ-ын ерөнхийлөгч” гэдэг шинэ албан тушаалд сонгосон юм.

10 Монгол улсын Ерөнхийлөгчийг сонголоо.

КЮ: Монгол улсын Ерөнхийлөгчийг сонгоход танаас өөр хүний нэр дэвшсэн үү?

ПО: Дэвшсэн. Цогт-Очирын Лоохуузын нэрийг дэвшүүлсэн юм. Пунсалмаагийн Очирбат бол МАХН-ын гишүүн шүү дээ. “Нэг намаас нэг хүний нэрийг дэвшүүлээд түүнийгээ сонгож болохгүй!” гэж үзээд, улс төрийн бусад намууд дундаасаа Ц.Лоохуузын нэрийг дэвшүүлсэн юм.

ИЛ: Та урьд нь Ц.Лоохууз гуайг таньдаг байсан уу?

П О: Танилгүй яахав. Таньдаг байсан. Ц.Лоохууз гуай чинь амьдралын их ухаантай, гэсвэр хатуужилтай, их ажилсаг хүн. Юмыг түс тас шударга шулуун хэлдэг, шүүмжилдэг, өөрийн байр суурийг илэн далангүй илэрхийлдэг, түүнийгээ хатуу хамгаалдаг, дээд удирдлагын хүмүүст долгинож, хоёр нүүр гаргадаггүй хүн юм.

И Л: 1964 оны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын 6-р бүгд хурал дээр тэр Ю.Цэдэнбал гуайг их хурц шүүмжилсэн юм билээ. Ц.Лоохууз гуайд ингэж шүүмжлэх ямар шалтгаан байсан юм бол?

П О: Байсан байх аа. Сангийн аж ахуйнуудыг удирдах газрын дарга асан Ц.Лоохууз, Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга асан Б.Нямбуу, Статистикийн төв газрын дарга асан Б.Сурмаажав нар шүүмжилсэн юм. Б.Сурмаажав гуай “Монголын эдийн засаг ерөөсөө хөгжихгүй байна. Гэтэл МАХН-ын их хурал, бүгд хурал дээр монголын эдийн засаг хөгжөөд байна, Монгол цэцэглэж байна! гэж яриад байна. Тэр хөгжил чинь хаа байгаа юм бэ? Тэр худлаа, ерөөсөө хөгжиж байгаа юм байхгүй байна!” гэж хэлсэн юм.

Балдандоржийн Нямбуу гуай “Ерөөсөө Ю.Цэдэнбалын ажлын арга барил хоцрогдож байна, боловсон хүчний буруу бодлого явуулж байна, МАХН-ын Төв Хорооны бүтэц, бүх удирдах албан тушаалд дандаа Увс аймгийн хүнийг томилож, Ю.Цэдэнбал өөрийгөө тойруулан өөрийн хүнийг цуглуулж байна, бусад нь яах юм бэ?, ажил хийж болохгүй юм уу?” гэсэн асуудал тавьсан юм.

Цогт-Очирын Лоохууз гуай бол “ерөөсөө Монголын эдийн засгийн бодлого үндсээрээ буруу байна. Бусдын гар харж, тусламжид дулдуйдаж улс, орноо хөгжүүлдэг практик дэлхийд байхгүй. Өөрснөө ажил хийж сурах хэрэгтэй, өөрсдийн нөөц бололцоог ашиглах хэрэгтэй. Ю.Цэдэнбалын үйл ажиллагаа, бодлого үндсээрээ буруу байна. Энэ алдаатай, буруу бодлогоо даруйхан засаж, залруул, өөрчил! Ерөөсөө МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны бүрэлдэхүүнийг шинэчлэх хэрэгтэй! Гаднаас салхи орохгүй, юм хийдэггүй, өөрсдөө санаа оноо гаргадаггүй, өөрсдийгөө элдвээр хамгаалсан хэдхэн хүн тэнд суугаад байна! МАХН-ын бодлого буруу байна!” гэж шүүмжилсэн юм. Тэгэхлээр тэд нарыг “Та нар хуйвалдсан байна!” гэж гүтгээд, “Намын эсрэг бүлэг” гэсэн нэр зүүлгээд, цөлсөн юм. Тэд нар чинь Ю.Цэдэнбалын эсрэг үг хэлж, Ю.Цэдэнбалыг шүүмжилсэн юм. МАХН-ын эсрэг хандаагүй юм. Тэр үед “нам бол Ю.Цэдэнбал юм! Ю.Цэдэнбал бол нам юм!” гэдэг болчихсон байлаа шүү дээ. Энэ үгийг анх удаа МАХН-ын ТХ-ны Бүгд хурал дээр Бугын Дэжид гэдэг хүн хэлсэн юм. Тэр хүн Баян-Өлгийн аймгийн МАХН-ын

хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга, Дотоод Яамны сайд, МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хорооны дарга, МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн зэрэг албыг хашиж явсан хүн. Энэ үг бол Оросоос хуулбарлаж авсан үг байсан юм. Тэнд Лениний тухай “Бид Ленин гэхээр намаа гэдэг! Намаа гэхээр Ленин гэдэг!” гэсэн үг байв. Тэгэхлээр тэр үед МАХН гэдэг чинь Ю.Цэдэнбал болчихсон байлаа шүү дээ. Иймэрхүү маш буруу хандлага гарсныг Ц.Лоохууз нар маш хурц шүүмжилсэн юм. Тэд нар энэ шүүмжлэлийг хэлж байхад би ЗХУ-д оюутан байсан.

КЮ: Тэгэхлээр та эд нарын тухай оюутан байхдаа сонсож байжээ?

П О: Тэгсэн. Сонсолгүй яахав. Оюутнууд чинь тэртэй тэргүй шинэ юманд их соргог ханддаг хүмүүс шүү дээ. “Өө зүйтэй, шүүмжлэх хэрэгтэй!” гээд л ярьцгаана шүү дээ. Түүний өмнөхөн “сэхээтний төөрөгдөл” гээд их олон хүмүүсийг ажлаас нь халаад л, улс орон даяар бөөн шуугиан дэгдэж байлаа. Энэ тухай оюутнуудын дунд их яриа болж байлаа шүү дээ. Ноолуур өгөөд байдаг монголын амьд ямаа Оросын хүүхдийн тоглоомын резинэн ямаатай адилхан үнэтэй байлаа шүү дээ. Ийм юмнуудыг чинь оюутнууд дуулчихсан л яриад л байна шүү дээ.

Тэр үед “үндэсний үзэлтэн” гэсэн нэр, хаягтай болсон хүн олон байсан юм. Чингис хааны тухай ярьж болохгүй байлаа. Чингис хааны тухай ярьсан хүн “үндэсний үзэлтэн”, “Монгол бичиг” гээд ярьвал бас “үндэсний үзэлтэн” гээд зарлачихна шүү дээ. “Сэхээтний төөрөгдөл” гэсэн арга хэмжээний үеэр Бямбын Ринчин зэрэг манай том эрдэмтдийн бүтээсэн номыг нь шатаагаад, өөрийг нь шоронд хийчихдэг байлаа шүү дээ. “Үндэсний үзэл” байхгүй бол үндэстэн яаж тогтох вэ? “Үндсэрхэг үзэл” гэвэл өөр хэрэг. Тухайлбал, “арий үндэстэн бол хамгийн шилдэг нь байх ёстой, еврейчүүдийг цөмийг устгах ёстой!” гэдэг байлаа шүү дээ. Энэ бол үндсэрхэг үзэл. Энэ үзлийг дэвэргэж болохгүй. Аюултай. Харин Монгол үндэстэн гэдгээрээ бахархаж, энэ үндэстнээ хамгаалахгүй юм бол бид ерөөсөө “Монгол” гэж байгаад яах юм бэ? Тэгээд яах юм бэ? Хятадтай нэгдэх юмуу, Оростой нэгдэх юм уу, Японтой нэгдэх юм уу? Тэгж болохгүй шүү дээ. Тэгэхлээр энэ болгоныг чинь оюутнууд, сэхээтнүүд шүүмжилдэг, ярьдаг байлаа шүү дээ. Монгол хүн өөрөө байсан цагт л Монгол үндэстэн байна шүү дээ. Харийн хүний зааснаар яваад л, харийн хүний хий гэсэн болгоныг хийгээд л, харийн хүний бодсоноор бодоод л байвал юу болох вэ? Тэгвэл зүгээр “амьтай сүг” болчихно шүү дээ. Тэгж явж яасан ч болохгүй. Сэтгэлгээ, бодол санаа нь Орос байж болохгүй. Оросын төлөө, Орос шиг ярьж, бодож болохгүй.

11 Авгай.

КЮ: Ю.Цэдэнбал гуай өөрөө орос хэлээр сайхан ярьдаг байсан биз?

ПО: Өө, сайхан ярина шүү. Ю.Цэдэнбал гуай чинь өөрөө ч нэг их “үндэсний үзэл”-ийг их ад үзээд, буруутгаад байдаг хүн биш шүү. Өөрөө монгол бичгээр сайхан бичнэ. Өдрийн тэмдэглэлээ монгол бичгээр хийдэг байж. Ер нь монголжуу хүн байсан юм. Зөвлөлтийг дэмжиж, тийм бодлого барьж байж тусламж авах хэрэгтэй байж. Тусламж авах нэг арга юм даа. Тэгэхгүй бол Монгол улс “үндэсний үзэл”-тэйгээ байлаа гээд, юу хожих вэ? Бие даагаад урагшилж, том амжилтанд хүрэх үү? Хүрч болох юм. Гэхдээ мөнгө хэний гарт байна, түүний хараанд л байдаг шүү дээ. Манай монгол эрчүүд мөнгөө авгай нартаа бариулдаг юм. Эрчүүдэд мөнгө байхгүй, цалингаа авчраад л авгай нартаа тушаагаад л өгчихдөг шүү дээ. Тэгээд л “100 грамм татах” болохоор авгайгаасаа мөнгө гуйна даа. Ингээд тэднийхээ хараанд нь ороод, гарт нь баригдаж байгаа юм л даа. Зөвлөлт, Монголын харилцаа үүнтэй л адилхан юм болж байж.

ИЛ: Ш.Цэвэлмаа гуай чөлөөт хэвлэлд ярилцлага өгөхдөө “П.Очирбат нэг удаа хоосон хонуулсан!” гэж ярьсан байна билээ.

ПО: Энэ бол манайх Шарын голд байхад болсон явдал юм л даа. Шарын голын нүүрсний уурхайн ерөнхий инженер сардаа 1100 төгрөгний цалин авдаг байв. 1960-аад онд 1100 төгрөг бол сайдын авдаг цалин шүү дээ. Тэгээд уурхай төлөвлөгөөгөө биелүүлбэл бас мөнгөн шагнал авдаг байлаа. Ингээд сардаа би 1200-1500 төгрөгний орлоготой байлаа. Гэтэл манайх заримдаа мөнгөгүй болчихдог юм. Тэгээд би Ш.Цэвэлмаагаас “Чи энэ мөнгөө яадаг юм? Мөнгө байхгүй гэдэг чинь юу гэсэн үг вэ?” гэж асуудаг байлаа. Тэгтэл тэр нэг удаа “Очирбат аа, чи өөрөө энэ мөнгөө бариад үз л дээ!” гэж байна. “Тэгье! Энэ айлын төсвийг би барьж байя!” гэж хэллээ. Тэгээд нөгөө их цалингаа аваад, кармандаа хийчэхээд, их том хүн явдаг боллоо. Дэлгүүрт очиж, эхнэр, хүүхдүүдэд хэрэгтэй зүйлийг нь авч өгдөг боллоо. Тэгсэн нэг өдөр ажил тараад ирлээ. Уурхайн ажил хүнд шүү дээ. Нилээд ядарсан байх. Манай хөргөгчинд юу ч байсангүй, мах ч байсангүй, ногоо ч байхгүй. Тэгээд “Идэх юм байхгүй юу?” гээд эхнэрээс ширүүхэн асуулаа. Тэгтэл эхнэр “Мэдэхгүй. Та л мэднэ шүү дээ. Та л ногоо, махаа авах ёстой биз дээ! Та энэ айлын төсвийг барьж байгаа шүү дээ!” гэж байна. Кармандаа байсан нөгөө их мөнгөө үзтэл тэр ч дуусчээ. Тэгээд тэр шөнө бид нар хоол хийж идэлгүй, хоосон хонолоо. Тэгээд “За больё, энэ мөнгийг чи барь!” гэж эхнэрт хэллээ. Түүнээс хойш дахиж мөнгө бариагүй,

амархан дуусдаг, шал дэмий юм байна билээ.

И Л: Ю.Цэдэнбал гуай бас орос авгайнхаа нөлөөнд байсан болов уу?

П О: Байлгүй яхав дээ. Ю.Цэдэнбал гуайн найз нөхөргүй, хөндий, ганцаардмал байдалд тэр орос авгай нөлөөлдөг байсан байх. Хааяа бас энд тэнд хүлээн авалт дээр “100 грамм” таталгүй яхав дээ. Тийм үед тэр “авгай” уурладаг, загнадаг, наадуулыг нь бас загнадаг байсан гэнэ билээ. УТГ-ны гишүүдийг загнадаг байв. “Та нар Ю.Цэдэнбалд архи өглөө! Та нар Ю.Цэдэнбалыг архичин болгох гээд байна уу?” гээд л бөөн юм болох жишээтэй. Тийм учраас тэр хүн бол хөөрхий минь, хувийн жаргал эдлээгүй байж магад. Дан ганц л төрийн албанд зүтгэж байсан байх. Бүх юм хаалттай, хязгаарлагдмал, хол хөндий байж. Гаднаас нь харахад их том эрх, дархтай юм шиг мөртөө хувийн талаасаа ямар ч эрх чөлөөгүй, хөөрхийлөлтэй байж. Дуртай цагтаа чөлөөтэй гараад, найзуудтайгаа уулзаад, хөдөө гол, горхины эрэг дээр очоод, жаахан зугаацаад, амрах эрх, чөлөө түүнд байсангүй. Орос “авгай” мэдвэл бөөн юм болно. Болохгүй.

Монгол айлд ороход заавал сүүтэй цайгаар дайлдаг шүү дээ. Энэ чинь манай ёс, заншил юм. Гэтэл Төрийн тусгай хамгаалалтын 3-р газрын хүмүүс тэр цайг нь авч өөр газарт тавиад, Ю.Цэдэнбал гуайд өөрсдийнхөө авч яваа цайнаас өгдөг байлаа. Малчин айлын эзэн шимийн архи аягалаад өгвөл бас түүнийг нь аваад өөр газарт тавьчихаад, өөрсдийнхөө “баталгаат архи”-ийг Ю.Цэдэнбал гуайд өгдөг байлаа. Тэр нь ихэнх тохиолдолд ус байдаг юм. Тийм хачин юм болдог байлаа шүү дээ.

Би Ерөнхийлөгч болоод энэ бүх хачин зүйлүүдийг бүгдийг нь байхгүй болголоо. Малчин айлд ороод, эзэгтэйнх нь хийж өгсөн цайг нь уугаад, хоолыг нь идээд, айлын эзний аягалж өгсөн шимийн архийг нь уугаад явж байлаа. Монгол айлын гэрт хонодог байлаа. Айлын авгай, нөхөр, хүүхдүүд нь унтаж байна шүү дээ. Би хойморт нь унтана. Би ингэж явж байв. Тэгээд надад “Хээгүй Очирбат” гэсэн нэр өгчихсөн юм. Ард түмэнд тэгж ойр дотно байх ёстой юм. Ямар ч монгол айлын эзэгтэй муудсан цай зочиндоо өгдөггүй юм. Энэ бол манай уламжлалт ёс заншил. Өгсөн цайг нь уухгүй бол тэр эзэгтэйн сэтгэл нэг л сэвтэй үлдэнэ шүү дээ. Хүний сайхан сэтгэлийг ингэж сэвтүүлж болохгүй. Гэрийн эзэгтэйн хийж өгсөн аягатай цайнаас амсдаггүй, уудаггүй, тийм муухай ёс Монголд байхгүй. Ер нь цаашид ч бий болохгүй байх. Монгол хүн их цайлган, цагаан сэтгэлтэй шүү. Үнэн голоосоо итгэдэг, үнэн голоосоо баярладаг, бас үнэн голоосоо гомддог юм. Хуурамч юм байхгүй. Хоёр нүүр байхгүй. Ард түмэндээ итгэхгүй, дайсан юм шиг хандаж болохгүй шүү дээ.

Орос, Хятад хоёрт хоёуланд нь монголчууд амьдарч байна. Өвөр

Монгол, Буриад Монгол, Халимаг Монгол, Тува гээд. Энэ чинь бүгд ижилхэн монголчууд шүү дээ. Би Ерөнхийлөгч байхдаа Чингис хааны мэндэлсний 830 жилийн ойг тэмдэглэж, АИХ-ын танхимд их том хурал зохион байгуулж, өөрөө илтгэл тавьж байв. Тэгж монголчуудын сэтгэлд нь байнга байж байдаг, эмзэг сэдвийг нь хөндөж байлаа. Энэ бол олон жил хориотой сэдэв байсан шүү дээ. Хүмүүс “Өө, энэ их зүйтэй байна!” гээд дэмжээд эхэлж байгаа юм.

Монголчууд чинь үндэснийхээ уламжлалыг асар их хүндэтгэдэг, аугаа их түүхтэй ард түмэн шүү. Олон тасархай Хятад орон бүхэлдээ Монголын мэдэлд олон зуун жил байлаа. Нэгдмэл Хятад улс байсангүй. Үүнийг Монголчууд буй болгосон юм. Олон зуун жил бид нар тэнд эзэн болж суулаа шүү дээ. Хубилай сэцэн хаан Их Юань гүрнийг байгуулсан их түүх бий. Энэ чинь Монголын түүх. Орос орон бүхэлдээ Монголын мэдэлд байлаа. Чингисийн хүүхдүүд, ач нарын байгуулсан “Их Алтан ордны улс” олон зуун жил оршин тогтнож байлаа. Одоо тэдний хойч үе Орос оронд амьдарч байна. Орос орон бүхэлдээ “Алтан ордны улс”-ын нөлөөн дор өндийж боссон юм. Түүний орыг залгамжилж авсан юм. Энэ бүхэн бол нийт хүн төрлөхтний түүхийн нэг хэсэг, Монголын ард түмний туулж өнгөрүүлсэн, өөрөө бүтээсэн түүх шүү дээ. Тэгэхлээр бидэнд яриад байх юм байгаа биз дээ? Энэ бүхэн монгол хүний генээр дамжаад, монгол хүний сэтгэл, зүрхэнд нь хадгалагдаж байдаг юм. Социализмын үед энэ бүхэн их бүдгэрч, түүнийг хайр найргүй устгаж, арилгахыг оролдсон юм. Ер нь хүн юм гуйгаад явах дургүй биз дээ? Хүний эрхэнд байх дургүй биз дээ? Монгол хүн ч адилхан шүү дээ. Социализмын үед монгол хүний дургүй олон зүйлийг хүчээр хийхийг оролдож байв. Өөрсдөөс нь үл хамаарах шалтгаанаар буй болсон ийм нөхцөл, байдлын улмаас тэр үед монгол хүний сэтгэл зүй ерөнхийдөө их гутрангуй аястай болсон юм.

Үндэстэн ямар нөхцөлд сөнөж, мөхдөг вэ? Оюун санааны доройтолд орсон нөхцөлд л мөхдөг байх. Түүнийг мөхөөхийн тулд оюун санааг нь хордуулах хэрэгтэй байх. Ингэж түүнийг сулраагаад, бутраагаад, дарж авдаг байх. Тийм учраас монгол хүний “үндэсний бахархал”, “үндэсний үзэл” гэдэг зүйлийг сэргээх зайлшгүй шаардлага байсан юм. Ингэж сэргээж чадах юм бол хүмүүс өөрсдөө бие дааж амьдрах, өөрөө өөрийнхөө төлөө, өөрийнхөө үндэстний төлөө амьдрах сэтгэл зүй нь сэргэж, урам ордог юм байна. “Хүний эрхээр жаргахаар өөрийн эрхээр зовсон нь дээр!” гэдэг бол монголчуудын ярьдаг үг. Энэ бол монгол философи юм.

Манайд 1962 онд Чингис хааны мэндэлсний 800 жилийн ойн арга хэмжээнүүд боллоо. Гэтэл энэ ойн арга хэмжээнд оролцсон хүмүүс бүгд шийтгүүлсэн юм шүү дээ. Тухайлбал Ц.Дамдинсүрэн гуай энэ ойн үер болсон эрдэм шинжилгээний хуралд илтгэл тавьжээ. Гэтэл түүнийг

буруутгаад бичсэн номыг нь, бас түүний хийсэн “1000 жилийн түүхийн он, цагийн тоолол”-ыг улсын хэвлэх үйлдвэрийн хашаанд шатааж байлаа шүү дээ. Бямбын Ринчин гуайг ч бас адилхан. Тэр хуралд оролцсон бусад том, том эрдэмтэд, номтой сэхээтнүүдийг ийш тийш нь цөллөө. Тухайлбал, ШУА-д ажиллаж байсан хүнийг цахилгаан станцийн химийн лабораторийн ажилтан болгож өөрчилж байв. Энэ бол нөгөө “үндэсний үзэл” гэдгийг дарж байгаагийн нэг жишээ юм. Энэ бол “улс, үндсээ” гэсэн үзлийг дарж байгаагийн нэг илрэл юм. “Үндэсний үзэл” гэдэг манайд ингэж бүрхэгдэж, ихээхэн доройтсон юм. Одоо бол ихээхэн сэргэж байна шүү дээ. Одоо бол олон түмний зовхи нь дээшээ байна.

1990 оны 7-р сарын 11-нд би АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн дарга болсноосоо хойш анхныхаа наадмыг хийлээ. Наадам бол манай ард түмний үндэсний их баяр юм. Ургамал ус жигдэрч, айраг цагаа бялхаж, ард түмний сэтгэл тэнийсэн зуны дэлгэр сайхан цагт болдог юм. “Хөлтөй нь хөлхөж, хөлгүй нь мөлхөж үздэг Монгол Наадам!” гэж манайхан ярьдаг шүү дээ. Би монгол дээлтэй гарч ирээд наадмын талбайн ногоон зүлгэн дээр дэвссэн хонины цагаан эсгий дээгүүр алхаж, “Есөн хөлт цагаан туг”-ныхаа дэргэд очиж зогсоод, төрийн дуулаллаа эгшиглүүлж байгаад, ард түмэндээ хандаад үг хэлэв. Энэ агшинд олон хүн уйлсан гэж хожим дуулсан юм шүү. Урд нь наадам болж л байсан, гэхдээ ард түмэн уйлж, сэтгэл нь хөдлөж байсангүй. 15.000 хүний багтаамжтай Наадмын талбай дүүрэн хүнтэй байсан. П.Очирбатыг хараад хүмүүсийн сэтгэл нь хөдлөж уйлахгүй шүү. Монгол наадмыг монгол ёсоор нь хийж байгаад хүмүүсийн сэтгэл хөдөлж байгаа юм. Монгол ёс, монгол газраа эргэж ирж байгааг хүмүүс мэдэрч байна шүү дээ.

КЮ: Ю.Цэдэнбал гуай наадмыг нээж үг хэлэхдээ монгол дээл өмсдөггүй байсан юм уу?

П О: Монгол дээлийг чинь Ю.Цэдэнбал гуайн үеэс хорьчихсон юм шүү дээ. Ю.Цэдэнбал гуай дандаа костюмтай явдаг хүн байлаа. Тэгээд наадмын талбайд гарч, ард түмэнд ойртож ирэхгүй. Тээр дээр асар дотроос товчхон үг хэлдэг байлаа. Би энэ байдлыг өөрчилсөн. Энэ наадмын нээлтийн бүх сценарыг алдарт зураглаач Д.Балжинням зохиоход би өөрөө оролцсон. Шинэ цаг эхэлж байгааг хүмүүст мэдүүлэх хэрэгтэй байв. Үүнд олон цагийн ухуулга хэрэггүй.

Наадмын нээлтийн тэр агшин хүмүүст маш их юм бодогдуулж байгаа юм. Монголчууд бол нүүдэлчид учраас мэдээллийг дандаа амаар дамжуулж ирсэн уламжлалтай юм. Эмээ, өвөө нар том, том туульс, үлгэр, домгийг дандаа цээжилчихсэн ярьж байдаг шүү дээ. Хонио хотлуулчихаад,

хүүхэд, залуучуудад шууд цээжээрээ үлгэр, тууль ярьж өгдөг шүү дээ. Зохиогч нь мэдэгдээгүй, том, том туульсууд манайд олон бий. Хэзээ, хэн зохиосныг нь мэдэх арга байхгүй. Гэтэл амнаас ам дамжин яригдсаар, улам баяжсаар өнөөтэй золгосон байна. Наадмын тухай мэдээ ч бас ингэж амнаас ам дамжин яригддаг юм. Бүтэн жилийн турш ярих ярианы сэдэв болдог юм. Одоо суурин амьдралд шилжиж байгаа тул манайхан их бичдэг болж. Би “Тэнгэрийн цаг” номоо ерөнхийлөгчийн албыг хашиж байхдаа бичсэн юм шүү дээ. Тэгээд юу гэж бодогдсон юм бэ гэхлээр “Анхны төрийн тэргүүн болсон хүн юу бодож байсан, юу хийж байсан тухай, өөрийнхөө хийсэн буруу, зөв зүйлийнхээ тухай, гаргасан алдаа, онооныхоо тухай өөрөө бичье!” гэж шийдсэн юм. Дараа нь мэдэхгүй хүмүүс энэ болсон үйл явдлуудыг янз бүрээр тааж бичнэ шүү дээ.

1990 онд зах зээлийн эдийн засаг гэдгийг жинхэнэ утгаар нь ойлгож хүлээж авдаг хүн ховорхон байлаа. Тийм учраас тэр үед энэ сэдвээр хэлсэн миний зарим үг нийгэмд их дуулиан тарьж байлаа. Би нэг удаа хөдөлмөрчидтэй хийсэн уулзалт дээр “Төр төмөр нүүртэй байдаг юм!” гээд хэлчихлээ. Зах зээлийн эдийн засаг, ардчилсан ёсонд шилжиж байгаа нь энэ гээд нийгэмд эмх замбараагүй байдлыг буй болгож болохгүй шүү дээ. Ямар ч үед буруу үйлдэл хийвэл хэнд ч өршөөл байх ёсгүй. Энэ бол ийм утгатай үг юм. Гэтэл энэ үгийг тойроод их шуугиан дэгдэж билээ. “П.Очирбат бол их хатуу, харгис нөхөр байна шүү!” гээд л шуугиж байв. Бас эмэгтэй хүний 45 төгрөгний гутал, 700 төгрөгний гутлын тухай нэг яриа их шуугиан тарьсан юм.

Зах зээлийн үед хүний орлогын хэмжээ нь тэр хүний хэрэглээг тодорхойлно. Орлого багатай бол тансаг юм хэрэглэж чадахгүй. Энэ бол зах зээл өөрөө зохицуулж байгаа зүйл. 1990-ээд оны зах, зээл арай эхлээгүй байх үед энэ яриа болсон юм. Социализмын үед хүн болгон өмсдөг, ЗХУ-д үйлдвэрлэсэн, эмэгтэй хүний гутал байсан юм. Үнэ нь 45 төгрөг байв. Хямдхан, хөлд эвтэйхэн, чанартай сайн гутал л даа. Хүн болгон түүнд дуртай байв. Бүгдээрээ л түүнийг өмсдөг байв. Тэр үед чинь манайд төдийгүй, бусад социалист оронд ч адилхан, өргөн хэрэглээний барааны сонголт бараг байдаггүй байлаа. Бүх хүн бараг нэг ижилхэн л юм хэрэглэдэг байлаа. 1990-ээд оны эхээр манайд Австри улсад үйлдвэрлэсэн эмэгтэй хүний гутал импортоор орж иржээ. Австри бол гутал сайн хийдэг орон шүү дээ. Тэр гутлыг манай дэлгүүрт 700 төгрөгөөр зарж эхэлжээ. Уг жинхэнэ үнэ нь тийм биш, түүнээс ч их байсан байх. Гэтэл хүмүүс энэ гутал яагаад ийм их үнэтэй байгааг гайхаад, нийгэмд бөөн яриа болж байсан юм.

Ер нь энэ үед өргөн хэрэглээний барааны үнэ өсөх хандлагатай болчихсон байсан үе юм. Ийм үед хөдөлмөрчидтэй хийсэн нэг уулзалт дээр

“орлого сайтай хэсэг нь 700 төгрөг, түүнээс дээш үнэтэй гутал өмсөөд, орлого багатай нь 45 төгрөг, түүнээс хямд гутал амсөж болно шүү!” гэсэн утгатай үг би хэлсэн юм. Гэтэл “П.Очирбат ард түмнийг ялгаварлаж, дугаарлаж байна. Үнэтэй юм хэрэглэдэг нэг хэсэг, хямд юм хэрэглэдэг нэг хэсэг бий болох юм байна! Зах зээл ийм байх ёсгүй!” гээд л шуугив. Энэ бол социализмын үеийн “хүн бүгд адил, тэгш байх” тухай үзэл, бодол шууд үйлчлэлд байгаагийн жишээ юм л даа. Энэ мэтчилэнгийн олон хэцүү асуудалтай тулгарч байлаа.

12 Ю. Цэдэнбалын “тойрон хүрээлэгчид”.

И Л: 1990 оны 6-р сард хуралдсан МАХН-ын Төв Хорооны ээлжит Бүгд хурлаар “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид”-ийн асуудлыг авч хэлэлцсэн шүү дээ. Ер нь яагаад ийм асуудал тавигдсан юм бэ? “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид” гэж хэн бэ?

П О: 1990 оны 3-р сард МАХН-ын Төв Хорооны УТТ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорсон шүү дээ. Засгийн газар ч огцорлоо. “Энэ юуны учир вэ? Энд ажиллаж байсан хүмүүс Монголын ард түмний өмнө ямар буруу хэрэг хийсэн юм бэ? Зүгээр огцруулахын тулд огцруулж байгаа бол нэг хэрэг, буруу хэрэг хийсэн бол нэг хэрэг. Буруу хэрэг хийсэн юм бол тэдэнд хариуцлага хүлээлгэхгүй юм уу? Ямар буруу хэрэг хийсэн юм бэ? Буруу нь юундаа байсан юм бэ? Үүнийг шалгаж тогтоогооч ээ!” гэсэн яриа нийгэмд их газар авч байв. Энэ үед 1990 оны 4-р сард МАХН-ын Онц их хурал хуралдав. Энэ их хурлаас Ю.Цэдэнбалтай он, удаан жил хамт ажиллаж байсан МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд, Сайд нарын Зөвлөлийн дарга, орлогч даргаар ажиллаж байсан олон хүнийг “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид” гэж тодорхойлсон юм. Тэгээд тэдний улс оронд учруулсан хохиролыг шалгаж тогтоох комисс буюу ажлын хэсэг байгуулах шийдвэр гаргасан юм. Энэ комисс нийт 41 хүнийг шалгасан юм. Ингээд 1990 оны 6-р сард МАХН-ын ТХ-ны 3-р бүгд хурал хуралдаж “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид”-ийн асуудлыг шалгасан комиссын илтгэлийг авч хэлэлцээд, тогтоол гаргасан юм. Энэ тогтоолд 7 хүнийг МАХН-аас хасахаар заасан юм. Эдгээр хүмүүсийг буруутгасан гол үндэслэл нь “Ю.Цэдэнбалын алдаатай бодлого болон сэхээтнүүдийг хэлмэгдүүлсэн зэрэг буруу үйл ажиллагааг нь таслан зогсоохгүй, түүнтэй эвлэрч байсан, удирдлагын эв нэгдлийг хангах нэрийдлээр бие биендээ найр тавьж, тал засаж, элдэв хөнгөлөлт, тусгай хангамж эдэлж, улсын хөрөнгийг зүй бусаар зарцуулж, намын сахилгыг гажуудуулсан!” гэдэг дүгнэлт хийсэн юм. Энэ долоон хүний тоонд Ю.Цэдэнбал гуай өөрөө

багтаж байв.

Энэ бүгд хурал ийм шийдвэр гаргахаас өмнө 1990 оны 4-р сарын 6-нд МАХН-ын ТХ-ны УТТ шинэ бүрэлдэхүүнээрээ хуралдаж, Ю.Цэдэнбалд Улсын баатар, Хөдөлмөрийн баатар, маршал цол олгосон өмнөх тогтоолуудаа хүчингүй болгохыг шийдвэрлэсэн 15 тоот тогтоол гаргав. Тэр үед мөрдөгдөж байсан хуулиар УТТ-ны энэ шийдвэрийг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн газар хэрэгжүүлэх ёстой байв. Ингээд 1990 оны 4-р сарын 18-ны өдөр АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 97-р дугаар зарлигт АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн дарга, Нарийн бичгийн дарга, тэргүүлэгч гишүүд, бүгд 8 хүн гарынхаа үсгийг зурлаа. Энэ зарлигаар Ю.Цэдэнбалд олгосон “БНМАУ-ын баатар”, “Хөдөлмөрийн баатар”, “БНМАУ-ын маршал” цолыг тус тус хасаж, БНМАУ-ын баатарын “Алтан таван хошуу” медаль, БНМАУ-ын Хөдөлмөрийн баатарын “Алтан Соёмбо” медаль, Сүхбаатарын одон хоёр, Маршал цолны “Од” тэмдэгийг тус тус хураахаар шийдвэрлэсэн юм.

Ю.Цэдэнбал гуайг янз бүрийн үед шагнаж байсан төрийн дээд шагналуудыг хурааж авах шийдвэрийг миний удирдаж байсан АИХ-ын тэргүүлэгчдийн газар өөрөө санаачилж гаргаагүй, тэр үед мөрдөгдөж байсан хуулийн дагуу МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гаргасан шийдвэрийг хэрэгжүүлсэн хэрэг явдал байв.

Ер нь Ю.Цэдэнбал гуай гадаад, дотоодын нийлээд 40 гаруй одон медалиар шагнуулсан юм билээ. Ю.Цэдэнбал гуай бас армийн генерал цолтой хүн. Бусад одон медалууд, цолнууд нь өөрт нь үлдсэн юм шүү дээ. Энэ бол нэг хүний шийдвэр биш. АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн хамтын шийдвэр. Ерөнхийлөгчийн зарлиг биш. Энэ шийдвэрийг гагцхүү АИХ хүчингүй болгох эрхтэй юм.

ЮК: За, цаг, зав гаргаж маш сонирхолтой яриа ярьж өгсөнд танд их баярлалаа.

П О: Зүгээр ээ. Зүгээр.